

TARİH ANABİLİM DALI
IĞDIR KARAKOYUNLU'DA TARİHİ VE
ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR
HAZIRLAYAN
Muhammed Emre BALCI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ
KARS-2020

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

IĞDIR KARAKOYUNLU'DA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Hazırlayan
Muhammed Emre BALCI

Danışman ve Jüriler

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ

Üye : Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Üye : Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

**Bu çalışma, *Kafkas Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü*, tarafından (2019-SB-03)
nolu Yüksek Lisans Tez Projesi olarak desteklenmiştir.**

KARS-2020

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR	IV
HARİTA VE TABLO LİSTESİ.....	V
FOTOĞRAF VE ÇİZİM LİSTESİ	VI
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

KARAKOYUNLU VE ÇEVRESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. Coğrafyası, Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri	4
1.2. İklimi ve Bitki Örtüsü	8
1.3. Hidrografi	10
1.4. Tarihi Coğrafyası	13

II. BÖLÜM

KARAKOYUNLU'NUN TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. Tarihöncesi Dönemler.....	18
2.1.1. Paleolitik Çağ.....	19
2.1.2. Neolitik Çağ	20
2.1.3. Kalkolitik Çağ	22
2.1.4. Tunç Çağı.....	24
2.1.4.1. Karaz Kültürü.....	27
2.2. Tarihi Devirler.....	31
2.2.1. Urartu Devleti	31
2.2.1.1. Beylikler Dönemi	38
2.2.1.2 Devlet Dönemi	43
2.2.2. Urartu Kültür ve Medeniyeti.....	62

III. BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. Aşağı Aktaş Kalesi-I	76
3.2. Aşağı Aktaş Kalesi-II.....	77
3.3. Aktaş Mezarlık Alanı	78
3.4. Bulakbaşı Kalesi-I.....	78
3.5. Bulakbaşı Kalesi-II.....	79
3.6. Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi	80
3.7. Gökçeli Höyük	80
3.8. Karakoyunlu Kalesi.....	81
3.9. Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı	82
3.10. Karakirre Mezarlık Alanı	82
3.11. Kasımıntığı Kalesi.....	82
3.12. Kurt Bucağı Kurganları-I	84
3.13. Kurt Bucağı Kurganları-II.....	84
3.14. Örgülütepe Kalesi	85
3.15. Yakupyeri Kurganı.....	85
3.16. Yazlık Kalesi.....	85
3.17. Yazlık Yamaç Yerleşmesi.....	86
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA	90
EKLER.....	115
ÖZGEÇMİŞ.....	133

ÖNSÖZ

Çalışmamız Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi ve çevresinde gerçekleştirilmiştir. Bu bölgenin tarih öncesi ve tarihi dönemleri tarihi ve arkeolojik veriler ışığında değerlendirilip, önceden yapılan çalışmalar ve tarafımızca bölgede yapılan araştırmalarında yardımıyla bölgenin eskiçağ tarihine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Karakoyunlu İlçesi'nin güney ve güneybatısında Ağrı Dağı'nın volkanik faaliyetleri sonucu oluşan volkanik yapılı tepeler yer almaktadır. Kuzey ve kuzeydoğusu ise tarıma elverişli ovalık alanlarla kaplıdır. Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerine kurulu olan Karakoyunlu İlçesi eskiçağda önemli bir şehir devleti olan Erikua'ya başkentlik yapmıştır. Orta Demir Çağı'nda Urartu hakimiyetine geçen Karakoyunlu, Menuahinili adıyla revize edilerek, jeopolitik ve jeostratejik konumu sayesinde Urartu döneminde kuzeye yönelik seferlerde askeri üs olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde, bölgenin coğrafi yapısı ve özellikleri ile tarihi coğrafyası hakkında bilgiler verilecektir. İkinci bölümünde Anadolu'nun ve bölgenin tarih öncesi ile tarihi dönemleri arkeolojik ve yazılı kaynaklarında yardımıyla incelenecektir. Üçüncü bölümünde ise Karakoyunlu'da önceden yapılan araştırmalar ve tespitler ile tarafımızca yapılan araştırmalar ile tespit edilen arkeolojik merkezler detaylı bir şekilde incelenerek aktarılmaya çalışılacaktır.

Tez çalışmam öncesinde ve esnasında bana yol gösteren, maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen ve süreç boyunca gösterdiği sabırdan dolayı saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmam esnasında bilgi ve belgelerini benden esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Akın BİNGÖL, Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN, Doç. Dr. Nezahat CEYLAN, Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR, Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Öğr. Gör. Fatih TURANLI ve bu yaşıma kadar yetişmemde maddi ve manevi desteği olan ve halada devam eden aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Kars-2020

Muhammed Emre BALCI

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
IĞDIR KARAKOYUNLU'DA TARİHİ VE ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALAR
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Muhammed Emre BALCI
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ
2020 -VII+133 s.

ÖZET

Bir bölgenin, yaşam için elverişli şartlara sahip olmasında coğrafi faktörler ana unsuru oluşturmaktadır. Uygun iklim, yeryüzü şekilleri ve su kaynaklarına sahip olan bölgeler, eskiçağlardan beri yaşamın sürdürüldüğü yerler olmuştur. Anadolu da coğrafi konumundan dolayı uygun iklim şartlarını bünyesinde barındırması nedeniyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan Iğdır İli, Aras Nehri ve kolları tarafından şekillenen coğrafyası ile transit yolların kesişim noktasında yer alması, verimli tarım arazilere ve çevresine göre düşük bir rakıma sahip olması eskiçağlardan günümüze kadar toplumlar tarafından yerleşim yeri olarak seçilmesinde önemli bir etken olmuştur.

Iğdır ile aynı coğrafi şartlara sahip olan Karakoyunlu İlçesi, elverişli iklim koşulları, jeopolitik ve stratejik konumu sayesinde Neolitik Çağ'dan günümüze kadar yerleşimlere sahne olmuştur. Bu yerleşim kalıntıları Karakoyunlu'da kale, nekropol, höyük ve yerleşim yeri olarak görülmektedir. Orta Demir Çağı'nda Urartu egemenliği altına giren bölge, Urartuların kuzeye yönelik seferleri için askeri bir üs olarak kullanılmıştır.

Karakoyunlu'da yaptığımız araştırmalar sonucunda 8 kale, 1 höyük, 3 yerleşme ve 6 mezarlık alanı tespit edilmiştir. Bölge İran coğrafyasından Anadolu'ya giriş kapılarından birisi olması ve önemli transit yolların kesişim noktasında bulunması nedeniyle tez çalışmamıza konu olmuştur. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın bölgenin eskiçağ tarihini aydınlatacağını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Iğdır, Karakoyunlu, Urartu, Tunç Çağı, Demir Çağı.

Kafkas University
Institute of Social Sciences
History/Ancient History Department
Department of Ancient History
HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN İĞDIR
KARAKOYUNLU
Master's Thesis
Muhammed Emre BALCI
Asist. Prof. Mustafa KARAGEÇİ
2020-VII+133 p.

ABSTRACT

Geographical factors are the main factor for a region to have favorable conditions for life. Regions with suitable climate, landforms and water resources have been places where life has been maintained since ancient times. Due to its geographical location in Anatolia, it has suitable climatic conditions, that hosted many civilizations. Igdir province, which is located in the northeastern anatolia, has selected as a settlement by many societies since the ancient time, because of It is located at the intersection of the transit roads with its geography shaped by the Aras River and its tributaries, and has a low altitude compared to fertile agricultural lands and its surroundings.

Karakoyunlu District, which has the same geographical conditions as İğdir, has hosted settlements since the Neolithic Age, thanks to its favorable climatic conditions, geopolitical and strategic location. These settlement ruins are seen in Karakoyunlu as a castle, necropolis, mound and settlement. The region, which came under the sovereignty of Urartu in the Middle Iron Age, was used as a military base for the north expeditions of the Urartu.

As a result of our research in Karakoyunlu, 8 castles, 1 mound, 3 settlements, 6 cemeteries area were identified. Because of the region is one of the gateways to Anatolia from Iran geography and it is located at the intersection of important transit routes, it has been the subject of our thesis. We can say that this work we have done will clarify the ancient history of the region.

Keywords: Igdir, Karakoyunlu, Urartu, Bronze Age, Iron Age.

KISALTMALAR

AJA	: American Journal of Archeology, Baltimore.
AMI	: Archäologischer Mitteilungen aus Iran.
AnAr	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II, Chicago 1926-27.
ARI	: A. K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden, 1972.
AS	: Anatolian Studies, London.
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı.
BAR	: British Archaeological Reports.
CAH	: Cambridge Ancient History.
DAN	: Dokladi Akademii Nauk.
DMİG	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü.
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
HchI	: F. W. König; Handbuch der Chaldäischen Inschriften AFO 8, Graz, 1955-57.
IAN	: Izvestiya Akademii Nauk.
IRAQ	: Published by the British School of Archaeology in Iraq, London.
İM	: İstanbuler Mitteilungen.
JAOS	: Journal of the American Oriental Society, New Haven.
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı.
LAAA	: Los Angeles Art Association.
MTA	: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi.
TAED	: Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi.
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu
UKN	: G.A. Melikishvili, Urartskie, Klioobraznyne Nadpisi, Moskova, 1960.
VBGAEU	: Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

HARİTA VE TABLO LİSTESİ

Harita 1: Çalışma Alanımız.....	115
Harita 2: Karakoyunlu Fiziki Haritası.....	115
Harita 3: Urartu Yayılım Haritası	115
Harita 4: Araştırma Yapılan Merkezler.....	116
Tablo 1: Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı	131
Tablo 2: Tespit Edilen Merkezlerin İnşa Dönemlerine Göre Dağılımı.....	131
Tablo 3: Merkezlerin İskân Dönemlerine Göre Dağılımı	132

FOTOĞRAF VE ÇİZİM LİSTESİ

Fotoğraf 1: Aşağı Aktaş Kalesi I.....	117
Fotoğraf 2: Aşağı Aktaş Kalesi II	117
Fotoğraf 3: Bulakbaşı Kalesi I	117
Fotoğraf 4: Bulakbaşı Kalesi II	118
Fotoğraf 5: Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi	118
Fotoğraf 6: Karakoyunlu Kalesi.....	118
Fotoğraf 7: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı	119
Fotoğraf 8: Karakirre Mezarlık Alanı	119
Fotoğraf 9: Kurt Bucağı Kurganları I.....	119
Fotoğraf 10: Kurt Bucağı Kurganları II	120
Fotoğraf 11: Yakupyeri Kurganı.....	120
Fotoğraf 12: Yazlık Kalesi	120
Fotoğraf 13: Yazlık Yamaç Yerleşmesi.....	121
Fotoğraf 14: Aşağı Aktaş Kalesi I.....	121
Fotoğraf 15: Aşağı Aktaş Kalesi II	121
Fotoğraf 16: Bulakbaşı Kalesi I	122
Fotoğraf 17: Bulakbaşı Kalesi II.....	122
Fotoğraf 18: Karakoyunlu Kalesi.....	122
Fotoğraf 19: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi	123
Fotoğraf 20: Karakirre Mezarlık Alanı	123
Fotoğraf 21: Kasımıntığı Kalesi.....	123
Fotoğraf 22: Kurt Bucağı Kurganları I	124
Fotoğraf 23: Kurt Bucağı Kurganları II	124
Fotoğraf 24: Yakupyeri Kurganı.....	124
Fotoğraf 25: Yazlık Kalesi	125
Fotoğraf 26: Yazlık Yamaç Yerleşmesi.....	125
Fotoğraf 27: Yazlık Yamaç Yerleşmesi.....	125
Fotoğraf 28: Aşağı Aktaş Kalesi I Keramikleri	126
Fotoğraf 29: Karakoyunlu Kalesi Keramikleri	126
Fotoğraf 30: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi Keramikleri	126
Fotoğraf 31: Kasımıntığı Kalesi Keramikleri	127
Fotoğraf 32: Kurtbucağı Kurganları Keramikleri	127

Fotoğraf 33: Örgülütepe Kalesi Keramikleri	127
Çizim 1: Aşağı Aktaş Kalesi I.....	128
Çizim 2: Aşağı Aktaş Kalesi II.....	128
Çizim 3: Bulakbaşı Kalesi I	128
Çizim 4: Bulakbaşı Kalesi II.....	128
Çizim 5: Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi.....	128
Çizim 6: Kasımıntığı Kalesi.....	129
Çizim 7: Kurt Bucağı Kurganları I.....	129
Çizim 8: Yazlık Kalesi.....	129
Çizim 9: Yazlık Yamaç Yerleşmesi.....	129
Çizim 10: Karakoyunlu Kalesi Erken Demir Çağı Mezarları.....	130

GİRİŞ

Tez konumuz Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi sınırları içerisinde yer alan arkeolojik merkezleri içermektedir. Bu çalışmamızda Karakoyunlu İlçesi'nin tarihi ve arkeolojik araştırmasını yaptık. Karakoyunlu ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan diğer illerin aksine yükseltisi en düşük il olan Iğdır'ın bir parçasıdır. Iğdır İli, Türkiye Cumhuriyeti'nin serhat illerinden biri olması sebebiyle ülkenin Kafkaslar ve İran coğrafyası ile bağlantısını sağlayan önemli ve stratejik konumdadır. Günümüzde sahip olduğu bu konuma geçmişte de sahip olan çalışma alanımız geçmişten beri kültürlerin uğrak yerlerinden biri olmuştur. Ayrıca geçtiği her coğrafyaya hayat veren ve pek çok yerde ülkenin sınırlarını belirleyen Aras Nehri'nin Iğdır Ovası'ndan geçerek adeta can suyu olması tarih boyunca bazı toplum ve devletlerin Karakoyunlu'yu tercih etmesinde önemli bir etken olmuştur. Ağrı Dağı'nın büyük bir bölümünün Iğdır il sınırları içerisinde olması bölgenin tarım alanını daraltmış olsa da eskiçağlarda bölgenin savunmasında ve konar-göçer halkların sığındıkları bir yer olması nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir. Nitekim bölgede yaptığımız araştırmalar ve incelemeler ile elde edilen bulgular bir araya getirilip bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu durum hem daha iyi anlaşılır hal almakla birlikte, bölge tarihi için önemli bir çalışmayı da oluşturmaktadır.

Tez konumuzun ana unsuru olan Karakoyunlu'nun siyasi, coğrafi, jeopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel öneminin tespit edilmesi amacıyla yapılan bütün araştırma ve çalışmalar tarihi bir perspektifle değerlendirilmiştir. Bir müddet bölgede konar-göçer veya yerleşik kalan toplumların ve devletlerin siyasi organizasyonları tarihi ve arkeolojik bulgular ışığında değerlendirilerek, tarihi ve kültürel miras olarak bizlere neler bıraktıkları araştırılmıştır.

Çalışma alanımız olan bölge, Ağrı Dağı'ndan sızan volkanik lavların soğuması ile meydana gelmiş olan andezit ve bazalt kayaçların oluşturduğu çorak tepelerden ve bu tepelerin arasında kalan vadilerden oluştuğu için bölgenin coğrafi şartları dikkate alınarak, öncesinde yapılan çalışmalar ile bölgede ekibimiz tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen tarihi ve arkeolojik merkezler incelenmiş açıklığa kavuşturulmaya gayret edilmiştir. Bu değerlendirmenin daha iyi anlaşılması için ise çalışmamız içerisinde Iğdır ve Karakoyunlu'nun coğrafi yapısına yer verilerek, bölgenin tarih öncesi ve tarihi dönemleri ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Van Gölü Havzası'nda kurulan ve genişleyerek çalışma alanımıza kadar ilerleyen Urartu Devleti, Karakoyunlu'da önemli kültürel kalıntılar bırakmıştır. Bu kalıntılar içerisinde yer alan kaleler, höyükler, nekropol alanları ve yerleşim yerleri tarih, coğrafya ve arkeoloji bilimleri göz önünde bulundurularak, bölgede daha önceden keşfedilen Urartu yazıtları ile beraber yeniden bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca bölgede Urartu öncesi var olan toplumlara ait kalıntılar üzerinde de incelemeler yapılarak iki farklı kültür arasındaki sosyokültürel bağlam açıklanmaya çalışılmıştır. Tezimizde, İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak Orta Çağ'a kadar uzanan bu arkeolojik merkezler üzerinde siyasi ve askerî açıdan tekrardan yorumlamalar yapılarak yeni bir sınıflandırma oluşturulmuştur.

Çalışmamız esnasında görsel materyallerin hazırlanmasında, keramik verileri ve mimari çizimlerde birden fazla bilgisayar programından ve teknolojik aletlerden en üst seviyede yararlanılmaya çalışılmıştır. Arkeolojik çalışmalar, yüzey araştırmaları ve yazılı kaynaklar sonucu belirlenen merkezler kategorilere ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkaslar ve İran coğrafyasına açılan kapısı konumundaki Iğdır'da pek çok arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu çalışmalar sonucunda bölge hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir.

Bölgede yapılan ilk araştırmalar, İ. K. Kökten tarafından 1943'te Karakoyunlu'nun Gökçeli Köyü'nde yer alan Gökçeli Höyük'te gerçekleştirilmiştir. Kökten, höyükte yaptığı incelemeler neticesinde tespit ettiği arkeolojik bulguları Neolitik Çağ'a tarihlendirmiştir. Bölgede en eski yerleşimin Gökçeli olduğunu belirten Kökten'den sonra, B. A. Kuftin tarafından Melekli Beldesi'nde yer alan Kültepe Höyük'te kazılar yapılmıştır. Bu çalışmaları 1956'da C. A. Burney'in, 1966'da R. D. Barnett'in bölgede yapmış oldukları bilimsel çalışmalar izlemektedir. 1966'da Kültepe'de K. Balkan ve ekibi tarafından yürütülen kazı çalışmaları sonucu Urartulara ait ve bölgeye ışık tutacak arkeolojik buluntular tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen bu çalışmalar bölgenin eskiçağ tarihinin aydınlatılması açısından büyük öneme sahiptir.

Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından 1998'den başlayarak 2014 yılında kadar devam eden "Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları" adlı proje bölgede birçok Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Demir Çağı'na ait kale, nekropol, höyük ve kaya mezarlarının tespit edilmesi açısından Karakoyunlu ve çevresinin eskiçağ tarihi için büyük öneme ve kıymetli bilgilere sahiptir. 2014 yılına kadar

gerçekleştirilen bu projenin 1998 ve 2008 yıllarını kapsayan kısmı “Doğu Anadolu Araştırmaları-I” adı ile kitap haline getirilmiştir. Bölgede 2014 yılından itibaren ise Akın Bingöl başkanlığında, benimde üyesi olduğum ekip tarafından “Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları” projesi ile önemli çalışmalar yapılmıştır. Alpaslan Ceylan tarafından kaleme alınan ve 2015 yılında basılan “Doğu Anadolu Araştırmalar-II” adlı kitap ile Alpaslan Ceylan ve Oktay Özgül tarafından oluşturulan “Eskiçağ’da Iğdır Kaleleri” adlı eser 2018 yılında yayımlanmıştır.

Bölgede geniş ve kapsamlı çalışmalar Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar bölgenin tarihinin açıklığa kavuşturulması yönünden önemli olmakla beraber bölge ile alakalı ihtiyaç duyduğumuz kaynak niteliğindeki bilgi ve belgeleri de içermektedir. Bu yüzden tez çalışmamızda sıklıkla müracaat ettiğimiz kaynaklar içerisinde yer almaktadır.

I. BÖLÜM

KARAKOYUNLU VE ÇEVRESİNİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1. Coğrafyası, Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri

Türkiye'nin en doğusunda yer alan Iğdır İli, coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Platosu sınırları içerisinde bulunmaktadır. İl çevresindeki yükseltilere göre ova konumunda olup, deniz seviyesinden yüksekliği 850 m dir. Iğdır İli, kuzey ve kuzeydoğuda Ermenistan Cumhuriyeti, güneyde Ağrı ili, güneydoğuda Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti, batı ve güneybatıda Kars ili ile çevrelenmiştir.¹

Aras Nehri tarafından ikiye bölünen Iğdır ovasının, Türkiye Cumhuriyeti içerisinde kalan kısmına “Sürmeli Çukuru”, Ermenistan Cumhuriyeti tarafında kalan kısmına ise “Sahat Çukurluğu” adı verilmektedir. Sürmeli Çukuru sınırları içerisinde bulunan Iğdır ili hem coğrafyası hem de konumu itibariyle stratejik bir öneme sahiptir. İlin bu önemi transit yolların kavşak noktasında bulunmasından kaynaklanmaktadır.² Aynı zamanda Aras Nehri'nin şekillendirmiş olduğu bu yol güzergahlarıyla Iğdır Ovası, Iğdır-Doğubayazıt yol güzergahıyla İran Yaylası'na, Iğdır-Kars yolu ile de Kafkasya coğrafyasına açılmaktadır.³

¹Metin Tuncel, “Iğdır”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 19, (1999), s. 80; Alpaslan Ceylan, Oktay Özgül, **Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 17; İbrahim Güner, “Iğdır Ovası ve Çevresinde Yaylacılık”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı: 1, (1995), s.230; Faruk Kaya, “Iğdır İli'nin İdari Coğrafya Analizi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 1, (2015), s. 705.

² Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s. 7; Tuncel, “Iğdır”, s.79; Alpaslan Ceylan, Gökhan Kalmış, “Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, (2019), s. 754; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 25; Oğuz Şimşek, Mete Alim, “Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Sayı: 3, (2009), s. 2; Oktay Özgül, “Yeni Bulgular Işığında Iğdır Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi”, **XVII. Türk Tarih Kongresi Dergisi**, Sayı: 7/26, (2014), s. 233; Oktay Özgül, İbrahim Üngör, “Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımtığı Kalesi”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 17, (2016), s. 226; Hasan Buyruk, “Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 37, (2016), s. 316; Serdar Gündoğdu, “Sürmeli Lowland in the Middle Ages Travelogues”, **Uluslararası Iğdır Sempozyumu**, (2017), s. 273.

³ Nezahat Ceylan, “Pasin Ovası'nın Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 43/9, (2016), s. 658; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 17; İbrahim Güner, Mustafa Ertürk, Ünsal Bekdemir, “Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı: 6(4), (2000), s. 274.

Bir bölgenin iklimi ve bitki örtüsünün oluşumunda, tarımsal ve hayvansal faaliyetlerinin belirginleşmesinde, nüfus ve demografik yapıların oluşumunda jeolojik ve jeomorfolojik etkenler önemli yer tutmaktadır. Bu bakımdan çevre illere göre rakımı daha düşük olan Iğdır ilinde farklı jeomorfolojik özellikler görülmektedir.

Aras Vadisi sınırları içerisindeki depresyon bölgelerinden biri olan Iğdır Ovası'nın güneyinde kalan ve batısındaki Munzur Dağı'ndan Ağrı Dağı'na uzanan Karasu-Aras Dağları'nın içerisinde Erzurum-Kars Platosu ile Yukarı Murat-Van Havzası içerisinde yer alan, Durak Dağı (2.811m), Zor Dağı (3.214 m), Pamuk Dağı (2.634 m), Kızılcaziyaret Dağı (3.231m), Büyük Ağrı Dağı (5.137 m) ve Küçük Ağrı Dağı (3.896 m) gibi yükseltileri fazla olan, sönmüş volkan dağları da bulunmaktadır. Büyük Ağrı Dağı 5.137 m rakımıyla Türkiye'nin en yüksek rakıma sahip birinci dağı, dünyanın ise ikinci dağıdır.⁴

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Platosu içerisinde yer alan Iğdır ili bölgenin çöküntüsü durumundadır. Aras Nehri'nin taşıdığı Kuvaterner yaşlı alüvyon Iğdır Ovası'nı bütünüyle örtmektedir. Güney kısmına yayılan bazalt ve andezit formasyonları, volkanik hareketler sonucunda Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı'nın kraterlerinden taşarak, ovanın güneyini kaplamıştır. Büyük Ağrı Volkanik Dağı'ndan taşan lavlar ise araştırma sahamız olan Karakoyunlu'nun ilçe merkezine kadar yayılmıştır. Yayılan bu lavlar ilçenin batıda Melekli kasabası, doğuda ise Taşburun kasabası ile olan sınırını doğal yollar ile belirlemiştir.⁵

Bölgenin önemli bir yükseltisi olan Ağrı Dağı'nın çevresi yaklaşık olarak 130 km olup, 3.000 m yükseltiden sonra Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ağrı Dağı'nın güney ve batı kısmında yaklaşık 4.000 m'den sonra buzullar süreklilik göstermekle birlikte Büyük Ağrı Dağı'nın tepe noktası ve krateri

⁴ Güner, "Iğdır Ovası ve Çevresinde Yaylacılık", s. 230; Mete Alim, **Doğu Iğdır Ovası'nda Doğal Çevre Sorunları**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 12 Şimşek, Alim, "Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli", s. 2; Ali Yiğit, "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, Cilt: 8, (1996), s. 366; Ahmet Türkecan, "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinde Kuvaterner Yaşlı Volkanik Etkinlikleri", **Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bülteni**, Sayı: 22, (2017), s. 73; Attila Çiner, "Türkiye'nin Güncel Buzulları ve Geç Kuvaterner Buzul Çökeltileri", **Türkiye Jeoloji Bülteni**, Sayı: 1, Cilt: 46, (2003), s. 54.

⁵ Taner Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 1 vd; Gülpınar Akbulut, "Ardahan-Kars-Ağrı-Iğdır İllerinin Jeoturizm Potansiyeli", **I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu**, (2013), s. 265.

buzulların altındadır. Süreklilik gösteren bu buzullar 12 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir. Bu yüzölçümü ile de Türkiye'nin en büyük buz kütleini oluşturur. Küçük Ağrı Dağı'nda ise buzul hareketleri ve erozyonların neticesinde krater çanağı yok olmuştur. Büyük Ağrı Dağı'nın çevresi andezit bloklarla kaplıdır. Dağın yamaçlarında ise genç bazalt akıntıları görülmektedir. Süngerimsi yapıya sahip olan bu bazalt akıntıları Iğdır-Doğubayazıt yoluna kadar yayılmıştır.⁶

Büyük Ağrı Dağı'nın doğuya doğru yani Aralık ilçesine bakan tepesinden 4.200 m'deki Mıhtepe'ye doğru yükseltisi azalan yamacında ve buranın sol tarafında dağ kükürt salınımı yapar. Bundan dolayıdır ki bu bölgedeki karlar sararmıştır.⁷ Günümüzde volkanik faaliyetleri tamamen durmuş olan bu dağların solfatar ya da fümerol faaliyeti de yoktur. Ağrı dağı volkanından yayılan lavların en belirgin tiplerini lökoandezit, hipersten, ojit-andezit, dasit, bazalt türünden olivinli andesin bazaltlar ana kitleyi oluşturmuşlardır. Birbirinden ayrı volkanlar olan Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının kendilerine has erüpsiyon kanalları ve konileri vardır. Bu dağlar stratovolkan özelliklerine sahip olup, genelde lavlardan, tüf ve aglomeralardan meydana gelmiştir. Bu dağların en eski volkanik faaliyeti pliosen/kuaterner geçiş zamanına denk gelir. Bu sırada andezit ve lav tüflerinden oluşan stratovolkanın ana gövdesi oluşur. Bazalt yapıya sahip yan erüpsiyonların oluştuğu genç devir ise Dördüncü Zamanın sonlarına denk gelir.⁸

Doğu Anadolu Bölgesi gibi yüksek platolar ve dağlık alanların fazlaca yer kapladığı bir bölgede bulunan Iğdır Ovası, Iğdır'ın %26'sını oluşturmaktadır. Geriye kalan %74'lük kısım ise dağlık ve engebeli alanlardan meydana gelmektedir. Depresyon çöküntü alanının temelini oluşturan Iğdır Ovası, Aras Nehri boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanarak, Batı Iğdır, Doğu Iğdır ve Dil Ovalarından oluşmaktadır. Batı ve Doğu Iğdır Ovası 832 km²'lik alanı kaplarken, Dil Ovası ise 90 km²'lik alanı

⁶ Hikmet Tanyu, "Ağrı Dağı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1 s. 481; Mücahit Karaoğlu, Şahabettin Çelim, "Doğu Anadolu Bölgesi ve Iğdır'ın Jeolojisi ve Toprak Özellikleri" **Journal of Agriculture**, Sayı: 1 (2018) s. 20; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 29; Özlem Tan, "Coğrafi İşaret Olarak Ağrı Dağı ve Ağrı Dağı'nın Iğdır İli'nin Turizmine Katkısı", **I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu**, (2013), s. 238.

⁷ Mecit Doğru, "Ağrı Dağı", (1989), s.87; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 29.

⁸ İhsan Ketin, "Türkiye'de Magmatik Faaliyet", Türkiye **Jeoloji Bülteni**, Sayı: 7 (2), (1961), s. 14; Hayati Doğanay, "Ağrı Dağı ve Turistik Önemi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 8, (2003), s. 171; Âdem Yulu, "Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi" **Journal of Geography**, Sayı: 38, (2019), s. 52; Gökhan Atıcı, Ahmet Türkecan, "Anadolu'nun Volkanları" **Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bülteni**, Sayı: 22, (2017), s. 15 vd.; Türkecan, "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinde Kuvaterner Yaşlı Volkanik Etkinlikleri", s. 74.

kaplamaktadır. Genişliği ortalama 20 km olan ovanın deniz seviyesinden yüksekliği güneyden kuzeye ve batıdan doğuya doğru gidildikçe azalmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 850 m civarında olan Iğdır Ovasının, Kireçtepe ve Ateştepe hariç bağıl yüksekliği 60 metreyi geçmemektedir. Böylece ovanın engebesiz ve düz olduğu görülmektedir. Ovanın eğimi ortalama %1-2  olup, ova topraklarında görülen formasyon bazalttır. Fakat bazaltlar üzerine farklı zamanlarda farklı yerlerden taşınmış alüvyon kökenli bir toprak örtüsü mevcuttur.⁹

Türkiye coğrafyası, geçirdiği orojenik hareketlerden sonra, epirojenik hareketlerin tesiri altında kalmıştır. Buna bağlı olarak oluşan çöküntüler zamanla çevreden gelen alüvyon materyaller ile dolarak bugünkü tektonik ovaları meydana getirmiştir.¹⁰ Iğdır Ovası da bu özellikleri taşıyan bir tektonik ovadır. Sübsidans Havza özelliği gösteren bu ova neotektonik evrede gelişmeye başlamış olup, doğrultu atımlı fayların kontrolü altında olan  ek-ayır havza özelliği göstermektedir.¹¹

Doğu Anadolu'nun yükseltisi en düşük ve yüzölçümü en geniş alanlarından biri olan, Iğdır Ovası'nın güneyinde, batı-doğu yönünde uzanan Orta Toroslar'ın uzantısı ve Munzur Dağları ile başlayıp Karasu-Aras Dağları ile devam eden dağ bloğunun doğudaki kısımları yer almaktadır.¹² Bu dağ bloğu arasında yer alan dağlar ise Kızılcaziyaret, Durak Dağı, Zor Dağı, Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağıdır.

Araştırma alanımızı oluşturan Karakoyunlu ilçesi, doğuda Aralık ilçesi, batıda Iğdır il merkezi, kuzeyde Ermenistan Cumhuriyeti ve güneyde Ağrı dağı ile çevrelenmiştir. Karakoyunlu ilçesi ve etrafının ana yapısını kristalin şistler ile asit ve bazik intrüzyonlar oluşturmaktadır. Bu temel yapı üzerinde üst kretase yaşlı

⁹ Kaya, "Iğdır İli'nin İdari Coğrafya Analizi", s. 706; şimşek, Alim, "Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli", s. 2; Efk n Aras, Nesip Tekay, **Iğdır İli 2017 Yılı  evre Durum Raporu**, Iğdır, 2018 s. 14; Alim, **Doğu Iğdır Ovası'nda Doğal  evre Sorunları**, s. 11.

¹⁰ Mehmet Ardos, "Jeomorfoloji Açısından Türkiye Ovalarının Oluşumları ve Gelişimleri" **Coğrafya Dergisi**, Sayı:1, (1985) s. 115.

¹¹ Fuat şaroğlu, Yücel Yılmaz, "Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri" **MTA Dergisi**, Sayı: 107, (1986), s. 81; Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s. 8; ** ek-Ayır Havza**: Bir bölgede doğrultu atımlı fay zonlarının eğilmesi veya gerilmesi sonucunda oluşan   k nt d r.; Paul Mann, Mark R. Hempton vdd.; "Development of Pull-Apart Basins", **The Journal of Geology**, Sayı: 91/5, (1983), s. 529.

¹² Güner, Ertürk, Bekdemir, "Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları", s.274 vd.

ofiyolitik seri yer almaktadır. Fakat bu seri, ovanın güneyindeki volkanik formasyon altında kaldığından görülmemektedir.¹³

Iğdır ili ve çevresinde genel olarak farklı toprak tipleri görülmektedir. Aras Nehri boyunca uzanan vadide alüvyal toprak tipleri görülürken, kolüvyal, kestane rengi, kahverengi, regosol, ve bazaltik toprak tipleri de hem Iğdır'da hem de Tuzluca ilçesinde görülmektedir. Yine aynı bölgelerde bu toprak tiplerinin yanı sıra toprak örtüsü olmayan nehir taşkın yatakları, çıplak kaya ve molozlarda görülmektedir.¹⁴ Karakoyunlu ve çevresinin toprak özelliklerine bakıldığında ise azonal ve introzonal toprak türü görülmektedir. Ova sahası alüvyal topraklar ile örtülüyken, güneydeki dağlık alanlarda umumiyetle kollüvyal ve litoseller yaygındır.¹⁵

1.2. İklimi ve Bitki Örtüsü

Türkiye ve Doğu Anadolu'nun iklim şartlarına bakıldığında Iğdır İlinin kendine özgü iklim şartları ile “Yöresel Klima” alanı içerisine girdiği görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde genelde sert karasal iklim tipi etkili olmaktadır. Bölgede ekim ayından sonra kış ayları soğuk, kar yağışlı ve uzun geçer. Yaz mevsimi ise kısa olmakla beraber sıcak geçer. Bunun neticesinde yıllık sıcaklık farkları 25C°'yi geçmektedir. Ancak jeolojik ve jeomorfolojik şartlar iklim üzerinde etkili olarak farklı yöresel iklim tiplerinin aynı bölge içerisinde görülmesinde etkili olmuştur.¹⁶

Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde olmasına rağmen Iğdır İli, konumundan dolayı çevresine göre nispeten kışları daha ılık, yazları ise daha sıcak ve yağış oranı daha az olan bir karasal iklime sahiptir. Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün 1941-2018 yılları arasındaki verilerine göre, Iğdır ilinde gözlemlenen yıllık ortalama sıcaklık değerleri, 12,2C°'dir. Yine bu verilere göre en sıcak ay 26,0 C° ortalama ile temmuz ayıdır. En soğuk geçen ay ise -3,3 C° ortalama ile ocak ayıdır. Yine bu

¹³ Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s. 8; Osman Yılmaz, Mehmet Şener, “Erzurum- Pasinler, Erzincan-Çayırlı, Kars-Tuzluca, Malatya-Hacılar Stratigrafik Açınama Kuyularına Ait Örneklerin X –Isınları Tekniği ile İncelenmesi” **Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni**, Cilt: 27, (1984) s. 32.

¹⁴ Karaoğlu, Çelime, “Doğu Anadolu Bölgesi ve Iğdır'ın Jeolojisi ve Toprak Özellikleri” s. 24.

¹⁵ Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s.3.

¹⁶ Alim, **Doğu Iğdır Ovası'nda Doğal Çevre Sorunları**, s. 16; Adem Yulu, **Iğdır'da Şehirselleşme ve Mekânsal Değişim**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 11; İbrahim Güner, **Iğdır Ovası'nda Pamuk Tarımının Coğrafi Esasları**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 11 vd.; Güner, Ertürk, Bekdemir, “Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları”, s.275; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 32.

veriler doğrultusunda sıcaklık değerlerine bakıldığında temmuz ayından itibaren sıcaklık değerleri düşüşe geçmektedir. Ocak ayından itibaren ise yükselmeye başlamaktadır.¹⁷ Burada sıcaklık ortalama değerlerinin yüksek olmasında, Iğdır İli'nin içerisinde bulunduğu ovanın çöküntü alanı içerisinde olması ve çevresinin yüksek dağlar ile kuşatılmış olması etkili olmuştur.¹⁸

Iğdır İli'nde yıllık ortalama yağış miktarı ise Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün 1941-2018 yılları arasındaki verilerine göre 257,2 mm civarında olup, en çok yağış ilkbahar ve yaz aylarında düşmektedir. En az yağış ise Iğdır İli'ne kış aylarında düşmektedir. Türkiye'nin yıllık yağış ortalaması verilerine bakıldığında ortalama 574,0 mm civarındadır. Bu veriye göre Iğdır İli, Türkiye'nin en az yağış alan yerleşim yerlerinden biridir.¹⁹ Yağmur ancak ilkbaharda az da olsa yağar. Sonbaharda aynıdır. Yaz ayları ise sıcak ve kuru geçer. Bu yüzden havzası kuru olan bölgede, suyun ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır. Sulandığı surette bu havzada çoğu ürün iyi bir şekilde yetişir. Hatta pamuk ve pirinç gibi yüksek sıcaklık isteyen ürünler bile yetişmektedir. Bu suyu da Aras Nehri vermektedir.²⁰

Iğdır İli'nde görülen bitki örtüsünün yayılımını ve ovanın bitki örtüsünün özelliklerini, iklimik etkenler, topografya, toprak özellikleri ve beşerî faktörler belirlemiştir. Bu etkenlere bağlı olarak yarı kurak iklim şartlarının görüldüğü tektonik kökenli çöküntü sahası olan Iğdır Ovası'nda bozkır bitki örtüsü (step vejetasyonu), yükseltinin fazla olduğu yerlerde ise dağ stebi (antropojen step) ve alpin vejetasyon hâkimdir.²¹

Araştırma sahamız olan Karakoyunlu İlçesi'nde ise karasal iklim koşulları etkili olmaktadır. Iğdır Ovası'nda etkili olan bozkır bitki örtüsü (step vejetasyonu), yüksek kesimlerinde ise dağ stepi (antropojen step) ve alpin vejetasyon Karakoyunlu İlçesi'nde de görülmektedir. Karakoyunlu İlçesi'nde orman kalıntılarına denk gelinse

¹⁷ Ceylan, Özgül, **Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri**, s. 32; Meteoroloji Genel Müdürlüğü, <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=undefined&m=IGDIR>

¹⁸ Yulu, **Iğdır'da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim**, s. 11.

¹⁹ Ceylan, Özgül, **Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri**, s. 32; İbrahim Güner, **Iğdır Ovası ve Çevresinin Beşerî Coğrafyası**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s. 64; Meteoroloji Genel Müdürlüğü, <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=undefined&m=IGDIR>

²⁰ Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı, 1989, s. 365 vd.

²¹ Alim, **Iğdır Ovası'nda Doğal Çevre Sorunları**, s. 38 vd.; Yulu, **Iğdır'da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim**, s. 18; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri**, s. 32; Güner, Ertürk, Bekdemir, "Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları", s.276.

de orman varlığından bahsetmek mümkün değildir. Orman örtüsünden mahrum kalan sahada doğal step alanları görülmektedir. Görülen bu step alanları ise İrano-Turaniyen kökenlidir.²² Aras Nehri ve bu ırmakla birleşen akarsuların kıyı kesimlerinde uygun iklim şartları bulan Söğüt ve Yabani İğde ağaçları bulunmaktadır. Orman zenginliğinden büyük oranda yoksun olan Iğdır İli'nde, Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağlarının kuzey yamaçlarında, Huş ağaçlarından meydana gelen küçük çaplı orman bulunmaktadır.²³

1.3. Hidrografiya

Iğdır İli'nin önemli su kaynaklarını başta Aras Nehri olmak üzere, Orta Karasu Çayı, Aşağı Karasu Çayı, Yakup Deresi, Karaçomak Deresi, Güngörmez Deresi, Gaziler Çayı, Buruksu Çayı ve yer altı suları oluşturmaktadır. Bu su kaynakları haricinde mevsim şartlarına göre oluşan su kaynakları da vardır. Bu kaynaklar genellikle yağış miktarına bağlı olarak oluşur ve yine yağışın azalması ile birlikte kuruyan mevsimsel su kaynaklarıdır. Bu duruma örnek olarak Ağrı Dağı'nın 3500'üncü metresinde oluşan, Küp Göl gösterilebilir.²⁴

Bölgenin yer yüzü şekillerinin biçimlenmesinde rol oynayan ve aynı zaman da önemli bir su kaynağını Aras Nehri oluşturur. Bingöl Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarındaki kaynak sularının birleşmesi ile doğan Aras Nehri, Bastuk Çayı ve Katranlı Çayı ile birleşerek kuzeydoğuya doğru akmaktadır.²⁵ Sakaltutan Dağı ve Topçu Dağı'ndan geçerek Pasinler ovasına ulaşır. Burada Pasinsu Çayı ile birleşerek, Köprüköy'e doğru akışına devam eder. Burada da Küçük Zivin ve Velibaba Çaylarıyla birleşerek, yönünü Horasan'ın doğusuna doğru çevirir. Sarıkamış'a doğru akışına devam ettiğinde ise burada Karakurt deresini de içine alır. Karakurt'tan, başlayarak dar ve derin vadilerden geçerek Kağızman'da Kötek Suyu ile birleşir. Kağızman'nın kuzeyinde nehrin yatağı genişlemeye başlar, Iğdır İl sınırını geçmeden önce “*Boğum Boğazı*” olarak adlandırılan yerden geçerek, doğuya doğru akmaya devam eder. Kuzeyinde Çıldır Gölü ve Kars bölgesinin akarsuları ile de birleşerek Kuzeyde Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturan Arpaçay Nehri ile Kars Halıkışla'da

²² Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s. 47.

²³ Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 32

²⁴ Buyruk, “Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi”, s. 319 vd.

²⁵ Ramazan Özey, “Türkiye'nin Sınıraşan Suları ve Sorunları”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı: 2, Cilt: 3, (1997), s.53; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 26.

birleşen Aras Nehri daha sonra Tuzluca'ya yönelerek Iğdır'a doğru yol alır.²⁶ Bünyesine kattığı birçok akarsu kolu ile genişleyen Aras Nehri, Iğdır Ovası'na batı yönünden, Çalpala köyünden giriş yapmaktadır. Türkiye, Ermenistan ve Nahçıvan arasında doğal sınır olan Aras Nehri güneydoğuya doğru Dil Ovası'na yönelerek ülke topraklarını terk eder.²⁷

Iğdır'ın sosyal ve ekonomik hayatına yön veren Aras Nehri, bölgenin tarımına olumlu etki etmekle beraber ülke sınırının belirlenmesinde ve transit yolların güzergâhının belirlenmesinde de etkili olmuştur. Kaynağını Bingöl Dağları ve Palandöken Dağlarından alan Aras Nehri'nin uzunluğu 930 km olup 441 km si Türkiye sınırları içerisindedir. Kaynağı Türkiye topraklarında olan bu nehir, Allahuekber dağlarından doğan Ardahan Posof üzerinden Gürcistan'a akan Kura Nehri ile ülke sınırlarını aşarak Hazar Denizi'ne dökülür.²⁸

Aras Nehri düzenli bir rejime sahip değildir. İlkbaharda nehrin suları kabarak yükselmeye başlar ve taşkınlara sebep olur. Yaz aylarında ise rejimi kısa süreli olsa düzene girer. Akım değerlerine bakıldığında ise ocak ayında en düşük seviyesine ulaşan nehir, nisan ve mayıs aylarında kar erimesi ve yağışların etkisiyle yükselmeye başlar. Haziran ayında ise düşüşe geçen akım değerleri, Ekim ayında yavaş bir şekilde artışa başlar.²⁹

Iğdır Ovası'na can veren bu nehir hakkında antik çağ yazarlarından Herodotos ve Ksenophon eserlerinde bahsetmektedirler. Herodotos, "*Tarih*" adlı eserinde Aras Nehri'nden "*Arax*" olarak bahsederek kaynağının "*Matienler'in*" ülkesinden doğduğunu belirtmiştir. Burada yaşayan halktan da bahsederek Hazar Denizi'ne

²⁶ Metin Tuncel, "Aras", TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, (1991), s. 332 vd.; Ceylan, Özgül, *Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri*, s. 26; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, Erzurum, 2008, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s.40.

²⁷ Güner, *Iğdır Ovası'nda Pamuk Tarımının Coğrafi Esasları*, s. 63; Yulu, *Iğdır'da Şehrsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*, s. 15 vd.; Tuncel "Aras", s. 333; Veli Ünsal, "Eskiçağ'da Anadolu Su Kaynakları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, (2012); s. 216; İbrahim Üngör, "Kuzeydoğu Anadolu'da Önemli Bir Demir Çağı Merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, (2019), s. 756.

²⁸ Ernst Honingman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 183 vd.; Ceylan, Özgül, *Eskiçağ 'da Iğdır Kaleleri*, s. 17; Timur Seli, "Kavimler Köprüsü Aras", *Bilig Dergisi*, Sayı: 3, (1996), s.92; Özey, "Türkiye'nin Sınıraşan Suları ve Sorunları", s. 53; F. Nashed, A. H. Hassani, vd., "Evaluating the Metallic Pollution of Riverine Water and Sediments; A Case Study of Aras River", *Environ Monit Assces*, Sayı: 185/1, (2013), s. 198.

²⁹ Güner, *Iğdır Ovası'nda Pamuk Tarımının Coğrafi Esasları*, s. 63 vd.

döküldüğünü ifade etmektedir.³⁰ Ksenophon ise “*Anabasis Onbinlerin Dönüşü*” adlı eserinde Aras Nehri’nin kollarından biri olan “*Phasis*” yani Pasin Çayı’ndan ve orada yaşayan topluluklardan bahsetmektedir.³¹ Antikçağ yazarlarından bir diğeri olan Strabon ise “*Geographika*” adlı eserinde Aras Nehri’nin “*Caspia Denizi*” yani Hazar Denizi’ne döküldüğünden bahsetmektedir.³²

Şemsettin Sami ise *Kamus-ül A’lam* adlı eserinde Aras Nehri’nin Bingöl dağlarından doğduğunu ifade ederek, Hasankale’deki (Pasinler) Pasin Çayı ile birleştiğinden bahsetmiştir. Aras Nehri üzerine kurulan Çoban Köprüsü gibi bazı köprülere de değinen Şemsettin Sami, nehrin üzerine kurulan çoğu köprünün Aras’ın akış hızına ve debisine dayanamayarak yıkıldığını bahsetmektedir.³³

Iğdır İli’nin diğ er su kaynaklarından biri ise Iğdır Ovası içerisinde doğ an ve Aras Nehri’ne katılan Orta Karasu Çayı ve Aşağı Karasu Çayı’dır. Ağrı Dağı’nın eteklerindeki bazalt çatlaklardan çıkan Orta Karasu Çayı ova içerisinde kendine katılan kollarla büyümektedir. Doğuya doğru yönelen bu çay ovanın doğusunda Aşağı Karasu Çayı ile birleşir. Türkiye-İran sınırını doğal bir şekilde oluşturan Aşağı Karasu Çayı ise güneydoğu yönünde akarak Aras Nehri’ne katılır. Eğimi az olan sahalardan geçen bu çay menderes çizerek yoluna devam eder.³⁴

Iğdır’ın güneyinden doğ an ve kaynağını Zor Dağlarından alan Karaçomak Deresi ise devamlı bir akışa sahiptir. Kaynağını Ağrı Dağı’nın kuzey eteklerindeki kar sularından alan Yakup Deresi de sürekli bir akışa sahiptir. Burada belirtilen su kaynaklarının haricinde mevsimlik olan su kaynakları da bulunmaktadır. Ağrı Dağı’nın güney kısmındaki volkanik yapıllı araziler üzerinde yer alan bu dereler Zuhur Deresi ve Cehennem Deresi’dir.³⁵

Iğdır İli’nde yerüstü su kaynaklarının yanı sıra önemli olan diğ er su kaynakları ise yeraltı su kaynaklarıdır. Yağışların az olması nedeniyle Iğdır Ovası ve çevresinde yeraltı su kaynakları olumsuz yönde etkilenirken, kar suları, mevsimsel yağışlar,

³⁰ Herodotos, *Tarih*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 109.

³¹ Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1974, s. 135.

³² Strabon, *Geographika, (Antik Anadolu Coğrafyası)*, İstanbul, 2009, (Çev. Adnan Pekman), s. XI-8,6.

³³ Şemsettin Sami, *Kamus’ül A’lam*, İstanbul, 1889, s. 72.

³⁴ Güner, *Iğdır Ovası’nda Pamuk Tarımının Coğrafi Esasları*, s. 64; Yulu, *Iğdır’da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*, s. 16.

³⁵ Yulu, *Iğdır’da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*, s. 16; Doğanay, “Ağrı Dağı ve Turistik Önemi”, s. 173.

Aras Nehri’den sızan sular, arazinin volkanik yapılı ve bazaltların geçirgen olması nedeniyle yer altı sularının beslenmesini sağlamaktadır.³⁶

Araştırma sahamız olan Karakoyunlu İlçesi’nde ise daimî ya da geçici herhangi bir akarsu yoktur. Bu duruma sebep olan başlıca faktör ise bu bölgenin yarı kurak iklim şartlarından kaynaklanmaktadır. Yağış miktarının yetersizliği ve sıcaklığa bağlı olarak buharlaşmanın fazla olması sebebiyle mevsimsel akarsu oluşumu da yoktur. Etrafının dağlık arazi ile çevrili olması her ne kadar akarsu oluşumuna elverişli olsa da, volkanik formasyonlu bu arazinin geçirgenliği fazla olduğu için suyun yeraltına geçişini kolaylıkla sağlamaktadır. Toprak oluşumu ve bitki örtüsü yönünden de yetersiz olması sebebiyle de akarsu oluşumu olumsuz yönde etkilenmektedir. Fakat Karakoyunlu ve çevresinin geçirimli volkanik arazilerden oluşması suyun yer altında depolanmasını sağlamıştır. Böylece yer altında biriken bu sular Bulakbaşı-Aktaş köyleri arasında Ağrı Dağı’nı aşarak yer yüzüne çıkmaktadır. Çıkığı yerde küçük bir gölet oluşturan bu kaynak suyu, Aras Nehri’nin de beslenme kaynaklarından biri olan Karasu Çayı’nı meydana getirmiştir.³⁷

1.4. Tarihi Coğrafyası

Medeniyetler, tarihin her döneminde yaşadıkları coğrafyayı şekillendirmiş, yaşadıkları ülkenin güvenliğini sağlayarak, sınırlar çizmişlerdir. Sınırlarını belirledikleri ülkeleri de korumak ve kaybetmemek için çeşitli mücadelelerin içine girmişlerdir. Bu sebepten dolayı “yer” terimi, tarih araştırmalarında “zaman” terimiyle birlikte farklı bir anlam kazanarak coğrafyayı tarihsel süreç için önemli unsurlardan biri haline getirmiştir. Jeoloji, iklim, su kaynakları gibi coğrafi etmenler medeniyetlerin oluşumunda, gelişiminde ve birbirlerinden farklılaşmalarında tarih boyunca etkili olmuştur. Bu doğal şartlar, medeniyetlerin kurulduğu coğrafyayı belirlemiş, uygun iklim ve coğrafi şartlara sahip olan medeniyetler kısa sürede kuruluşlarını tamamlayıp gelişerek tarihi süreçte önemli bir yere sahip olmuştur. Bu medeniyetler çoğunlukla elverişli yeryüzü şartlarına ve suya yakın olan mekânları seçmişlerdir. Örnek verecek olursak Mezopotamya’da kurulan medeniyetler ve Mısır medeniyeti coğrafi şartların uygun olduğu sahalarda kurularak gelişmişlerdir.

³⁶ Yulu, **İğdir’da Şehrsel Gelişme ve Mekânsal Değişim**, s. 16; Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s. 54.

³⁷ Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s. 54 vd.

Mezopotamya medeniyetleri Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu, Mısır medeniyeti ise Nil Nehri'nin can verdiği topraklar üzerinde kurularak gelişmiştir.³⁸

Tarih biliminin değişmeyen üç ana unsuru vardır. Bu unsurlar; insan, mekân (yer) ve zamandır. Bunlardan biri dahi eksik olursa tarihi olayları bilimsel açıdan değerlendirmek güçleşir ve bilimsellikten uzak, sonuçlar ortaya çıkar.³⁹

Tarihi coğrafya, insan topluluklarının mekân (yer) ve zamana göre yayılımlarını belirler. Bu belirlemeyi ise siyasi, iktisadi ve toplumsal yönden inceleyerek yapar. Bu çalışmaların yapılmasında temel olan unsur ise; istatistik, topografya gibi çağdaş yöntemleri kullanarak tarihi olayları geçmişteki zamanına göre açıklayarak, günümüz zamanına doğru değerlendirmeler yapabilmektir.⁴⁰

İnsan topluluklarının hayatlarına farklı türlerde yansıyan coğrafi faktörler, bu toplulukların yaşayış biçiminde hem maddi hem de manevi etkide bulunmuştur. Bu duruma örnek olarak deniz kıyısında yaşayan ve denizcilik ile ilgili faaliyetlerle uğraşan toplumlar ile denizden uzak, yüksek dağlık alanlarda yaşayan toplumlar arasında ekonomik ve sosyal açıdan coğrafi faktörlere bağlı olarak oluşan değişkenlikler gösterilebilir.

Medeniyetlerin oluşumunda önemli bir yere sahip olan hatta medeniyetlerin beşiği olarak ifade edebileceğimiz Anadolu yarımadası Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında adeta kültür transferinin sağlandığı doğal ve önemli bir köprü rolü üstlenmiştir. Üstlendiği bu rol ile beraber günümüzde olduğu gibi geçmişte de Eski Doğu Medeniyetleri ve Eski Batı Medeniyetleri arasındaki kültür aracılığı vazifesini başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Ayrıca Anadolu yarımadası, İstanbul Boğazı ve

³⁸ Bülent İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I**, Ankara, TTK Basımevi, 1997, s. 24; Arnold Toynbee, **Tarih Bilinci (A Study of History)**, İstanbul, Bateş Yayınları, 1978, s. 102; Mübahat Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, s. 11; İbrahim Üngör, **İslâhiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 23; Mustafa Karageçi, **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, 2015, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 26;

³⁹ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2016, s.2.

⁴⁰ Bülent İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I**, s. 24; Karageçi, **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 26.

Çanakkale Boğazı ile Karadeniz'i, Akdeniz'e bağlayan su yolu olma özelliğine sahiptir.⁴¹

Anadolu coğrafyası, başlangıcı Asya toprakları olan ve batıya kadar uzanan dağlık ve yüksek bir fiziki yapıya sahip olan İran Platosunun devamı niteliğindedir. Bu coğrafyanın giriş kapısı olma özelliğini üstlenen bölge ise vadi ve ovaları içinde barındıran Doğu Anadolu'dur. Böylece araştırmaya konu olan sahamızın da içinde bulunduğu Erzurum-Kars platosu ve Van Gölü havzası büyük uygarlıkların doğup ve geliştiği bir coğrafya olmuştur. Fakat Doğu Anadolu'nun kuzey ve güney kesimlerinin yüksek dağlarla çevrelenmiş olması ve geçitlerin azlığı nedeniyle Orta Anadolu bağlantısının zayıf olması, çoğu kültürün buralara yayılmasına engel olmuştur. Buna karşılık Batı Anadolu'da ise dağların denize dik bir şekilde uzanması pek çok istilacı kavmin Anadolu'nun iç kısımlarına kadar yayılmasına sebep olmuştur.⁴² Bu duruma farklı örnek vermek gerekirse, Karadeniz Bölgesi'nde dağların denize paralel uzanması, bu bölgede yaşayan Gaşkaların, Hititler tarafından kontrol altına alınmasını zorlaştırmıştır. Diğer bir örnek ise, Kizzuwatna krallığının, Toros Dağları nedeniyle Anadolu kültürlerinden ziyade Mezopotamya kültürlerinden etkilenmiş olmasıdır. Böylece medeniyetlerin doğup gelişmesinde coğrafya, zaman ve insan unsuru önemli bir etken olmuştur.⁴³

Araştırma sahamız olan Iğdır ve çevresinin de sınırları içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi doğuda Kafkasya, batıda İç Anadolu, kuzeyde Karadeniz, güneyde ise Güneydoğu Anadolu ile çevrilidir. Bu bölgenin tarih öncesi devirlerde verimli doğal koşullara sahip olması ve çeşitli kültür unsurlarının geçiş güzergahı üzerinde bulunması tarihin her devrinde bölge ve çevresinin stratejik önemini korumasına sebep olmuştur. Tarihi yol ağlarının geçiş güzergahında olan Iğdır, Erzurum

⁴¹ Sir William Mitchell Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Çev. Mihri Pektaş)**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.23.; Füzûzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 1; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Basımevi, 1992, s. 1 vd.

⁴² Reşat İzbirak, **Türkiye**, İstanbul, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 7; Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 2; Veli Ünsal, **Eskiçağda Çoruh Havzası**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s.25.

⁴³ Albrecht Goetze, **Kizzuwatna and the problem of Hittite geography**, New Haven, Yale University Press, 1940, s. 1 vd.; Einar von Schuler, "Sonderformen hethitischer Staatsverträge", **AnAr** II/1-2, (1965), s. 1 vd.; İzbirak, **Türkiye**, s. 7; Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 2; Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, s. 4; Ünsal, **Eskiçağda Çoruh Havzası**, s. 25.

bölgesini de Iğdır-Kağızman-Karaorgan yol hattı ile İran Platosuna bağlayarak, bu bölgenin kuzeyle olan kara yolu irtibatını sağlamaktadır.⁴⁴

Iğdır ve çevresi ile ilgili yapılan arkeolojik ve tarih öncesi araştırmalar, bölgenin yerleşme geçmişinin neredeyse insanlık tarihi kadar eski olduğunu ve birbirinden farklı toplum ve devletlerin bölgede yaşadığını göstermektedir. Zira bölgede bulunan çakmak taşı ve obsidiyenden yapılmış aletler ise mezolitik döneme aittir.⁴⁵

İran platosu ve transit geçiş yollarının kavşak noktasında bulunan Iğdır Ovası geçmişten günümüze değin süregelen kültürel, sosyal ve ekonomik tesislerin oluşumunda ciddi bir şekilde etkide bulunmuştur. Bu bölgedeki insan toplulukları yakın çevrelerindeki diğer topluluklar ile iletişim ve etkileşime geçmek için Çilli Geçidi, Asma Geçidi ve Pamuk Geçidi'ni kullanmışlardır.⁴⁶

Iğdır Ovası sahip olduğu iklim yapısı, toprak ve sulama şartlarının yanı sıra Anadolu'nun Kafkaslara açılan bir kapısı olması nedeniyle çeşitli toplumların kaynaşmasına ve bu bölgede yerleşmesine neden olmuştur. Bölgeye yerleşen ilk topluluğun, Orta Asya menşeli olduğu düşünülen ve MÖ 4.000'lerde Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da varlıklarına rastlanılan, Hurriiler olduğu düşünülmektedir.⁴⁷ Ayrıca Van Gölü merkezli kurulmuş olan Urartular Kral Menua döneminde bölgeyi egemenlikleri altına alarak bölgede birçok imar faaliyetine girişmişlerdir. Bu bölgede 200 yıl kadar hakimiyet sağlayan Urartular, yerleşim yerleri kurarak, tarımsal kalkınmayı sağlamak için sulama kanalları ve bentler inşa etmişlerdir.⁴⁸

Iğdır Merkeze bağlı Melekli/Kültepe'de 1963 yılında yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda Urartulara ait mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlarda mühürler, silahlar, süs eşyaları ve ölülerin küllerini koydukları kaplar bulunmuştur.⁴⁹

⁴⁴ Ceylan, "Pasin Ovası'nın Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 659.

⁴⁵ İsmail Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", **Belleten Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt:7, Sayı:27, (1943), s.603 vd.-608.

⁴⁶ Ceylan-Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 15.

⁴⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 27; Oğuz Şimşek, **Tuzluca**, Erzurum, Güneş Vakfı Yayınları, 2019, s.80; Ceylan-Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 33.

⁴⁸ Güner, Ertürk, Bekdemir, "Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları", s.278; Özgül, "Yeni Bulgular Işığında Iğdır Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi"; s. 234 vd.; Alpaslan Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015, s.124; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 41; Oğuz Şimşek, "Iğdır İlinin Nüfus Özellikleri", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, İlkbahar, (2018), 5(14), s. 184; Şimşek, **Tuzluca**, s. 80.

⁴⁹ Richard David Barnett, "The Urartian Cemetery at Igdyr", **Anatolian Studies**, Vol:13, (1963), s.153; Serdar Girginer, "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat**

Iğdır ve çevresi Urartu devletinden sonra da yerleşime yine sahne olmuştur. Urartulardan sonra Önasya'dan Kafkas yollarını aşarak gelen İskitler, Arran (Gence/Karabağ), Aras Havzası, Gökçeöl, Sahat Çukurluğu ve Ağrı Dağı ile çevresine yerleşmişlerdir. Bu bölgeye İskitlerden sonra Medler, Persler, Oğuzlar, Araplar, Selçuklular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular yerleşmişlerdir. Bölge geçmişten günümüze kadar sahip olduğu iklimsel özellikleri, düşük rakımı, su ve ekilebilir arazilerin bolluğu, transit ticaret yollarının kesiştiği kavşak üzerinde yer alması sebebiyle birçok devletin egemenliği altına girmiş, devletler ve topluluklar arası mücadelelere sahne olmuştur.⁵⁰

Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Erzurum, Sayı:25, (1999), s.254; Yulu, **Iğdır'da Şehirsel Değişme ve Mekânsal Gelişim**, s.21.

⁵⁰ Güner, Ertürk, Bekdemir, "Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları", s.279; Nihat Çetinkaya, **Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (1996), s.19. Aydın, **Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü**, s.63 vd.

II. BÖLÜM

KARAKOYUNLU'NUN TARİHİ ÇAĞLARI

2.1. Tarihöncesi Dönemler

Tarih bilimi, 1851 yılında Daniel Wilson tarafından ilk kez sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada tarih öncesi ve tarihi çağlar olarak ikiye ayrılan tarih biliminde, yazının kullanımına başlanmadığı döneme tarih öncesi (prehistoric times), yazının kullanılması ile başlayan döneme de tarih (historic times) adı Daniel Wilson tarafından verilmiştir.⁵¹ İkisi arasındaki geçiş evresi ise Protohistorya olarak adlandırılmaktadır. 1865 yılında yayınlanan “*Prehistoric Times*” adlı eserinde ise Joohn Lubbock taş çağını paleolitik (eskitaş) ve neolitik (yenitaş) olarak ikiye ayırmıştır.⁵²

Tarihi çağlar günümüzden yaklaşık 5.000 yıl önce (MÖ 3.200-3.000) yazının Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları tarafından kullanılması ile başlamaktadır. Anadolu’da ise yazının kullanımına başlanması MÖ 2.000-1.750 yıllarına tarihlenmektedir.⁵³ Bu tarihten itibaren Anadolu uygarlıklarının tarihi çağlara geçtiği öngörülmektedir. İnsanlık tarihi yazıyla beraber ivme kazansa da bu sürece ulaşana kadar zor bir aşamadan geçmiştir. Yazının olmadığı ve tarih öncesi olarak adlandırılan bu dönem araştırmacılar nezdinde çeşitli safhalara ayrılmıştır. Bu safhalar Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı olmak üzere dört başlığa ayrılmıştır.⁵⁴

⁵¹ Daniel Wilson, *Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland*, Printer to Her Majesty, Edinburgh, 1851, s.23 vd; Alaeddin Şenel, *İlker Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 11; Karageçi, *Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 33; Oktay Özgül, *Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 41;

⁵² John Lubbock, *Pre-Historic Times as Illustrated by Ancient Remains and The Manners and Customs of Modern Savages*, Printed by Stephen Austin, London, 1865, s.1 vd; Şenel, *İlker Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, s. 11; Glyn Daniel, *The First Civilizations: The Archaeology of Their Origins*, Penguin Books, 1971, s. 20.

⁵³ Ali M. Dinçol, “Hititler Öncesinde Anadolu”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt 1, (1982), s. 16; Firuzan Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991, 9.

⁵⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara, 2005, s.10; Ercüment Yıldırım, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’nun Güneydoğusunun

2.1.1. Paleolitik Çağ

Bu dönemde, insan toplulukları avcılık ve yenilebilir bitkileri toplayarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Barınma ihtiyaçlarını ise mağara ve kaya sığınaklarını kullanarak sağlayan bu topluluklar, daha verimli bir yer bulduklarında kolaylıkla göç edebiliyorlardı.⁵⁵

Bu dönem insan topluluklarından günümüze kadar ulaşabilmiş bulgular ise çoğunlukla çakmak taşlarının yontularak işlenmesi ile oluşturulmuş baltalar, kesici aletler, deliciler ve kazıyıcılardır. Bu dönemde aletlerin yapımında çoğunlukla taş kullanılması sebebiyle Paleolitik Çağ yani Eski Taş Çağı olarak adlandırılmıştır.⁵⁶ Bu adlandırmayı 1889 yılında bulguları sınıflandırarak C. J. Thomson yapmıştır. J. Lubbock ise paleolitik insanların yaşam biçimlerini inceleyerek “Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi” adını vermiştir.⁵⁷

İnsan toplulukları tarihinin en uzun sürecini oluşturan Paleolitik Çağ, kendi içerisinde Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Alt Paleolitik Çağ’da insan topluluklarının yaşantısı üzerine çok az bir veri bulunmaktadır. Bu dönem insanları yaşantılarını toplayıcılık yaparak sürdürmüşlerdir. Anadolu coğrafyasındaki en erken yerleşme kalıntıları Alt Paleolitik Çağ’a aittir.⁵⁸

Alt Paleolitik Çağ’da yaşamını toplayıcılıkla sürdüren insan toplulukları, Orta Paleolitik ile beraber avcılık ve toplayıcılık dönemine geçmiştir. Alt Paleolitikte doğada var olanla yetinen insan, yontarak elde ettikleri taş aletlerle besinleri parçalamıştır. Orta Paleolitik dönemde kadın ve erkek arasındaki iş bölümü ortaya çıkmıştır. Kadınlar toplayıcılıkla, erkekler ise avcılıkla uğraşmıştır. Bu dönem insan toplulukları ateşi kontrol altına alarak, besinlerini pişirerek yemeye ve güvenlik önlemleri almaya başlamışlardır. Alt Paleolitik Çağ’da kullanılan çakıl taşları bu dönemde artık yerini taşların birbirine vurularak ve yontularak şekillendirildiği

Etnik ve Sosyal Yapısı”, **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, XVII. Türk Tarih Kongresi, Dizi:VIII, Sayı 26^a, (2018), s.15 vd.

⁵⁵ Dinçol “Hititler Öncesinde Anadolu”, s.12.

⁵⁶ Dinçol “Hititler Öncesinde Anadolu”, s.12.

⁵⁷ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2003, s. 9; Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 10; Dinçol “Hititler Öncesinde Anadolu”, s.12; Özgül, **Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi**, s. 43; Karageçi, **Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar** s. 34.

⁵⁸ Vladimir Nikolaevich Diakov- Sergei Ivanovich Kovalev, **İlkçağ Tarihi**, Ankara, V Yayınları, 1987, s. 13; Gordon Childe, **Toplumsal Evrim**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1994, s. 54.

çekirdek taşlara bırakmıştır. Bu dönem topluluklarının en gelişmiş savunma aleti el baltalarıydı.⁵⁹

Üst Paleolitik Çağ'da ise insan toplulukları, önceki dönemlere göre biraz daha gelişme göstererek avcılığı temel yaşam kaynakları haline getirmişlerdir. “*Uzman Avcılık*” olarak adlandırılan bu dönemde kadın erkek arasındaki iş bölümü görülmektedir. Bu dönemde erkek avlanırken, kadın ise avcılık sonucu elde edilen malzemelerden, elbise, çadır, kap vb. eşyalar imal etmekteydi. Bu dönemde mağara ve kayalara yapılan resimler, sanata önem veren paleolitik toplumların yaşamları hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶⁰

Anadolu'nun Paleolitik Çağı hakkında İstanbul/Yarımburgaz Mağarası, Ankara/Geçtepe ve İlhanolu, Antalya/Beldibi ve Karain, Malatya/Aktaş, Tunceli/Eşekisefine, Adıyaman/Palanlı ve Gaziantep/Dülük önemli bilgiler veren yerleşmeler arasında sayılabilir.⁶¹

Araştırma sahamız çevresi ile birlikte değerlendirildiğinde Kars/Borluk Vadisi, Kars/Susuz-Ağzıaçık, Kars/Kağızman-Tombultepe, Kağızman/Kurbanağa Mağarası ve Kağızman/ Camuşlu-Yazılıkaya Kaya Resimleri Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen arkeolojik merkezlerdir.⁶²

2.1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ'da toplumların yerleşik hayatı tercih etmeleriyle tarımsal üretim başlamış, bazı hayvanlar evcilleştirilmiş ve gündelik hayatta kullanmak için çanak-

⁵⁹ Childe, **Toplumsal Evrim**, s. 53 vd; Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2006, s. 42; Mikhail İlin,- Erich Segal, **İnsan nasıl insan oldu**, İstanbul, Say Yayınları 2015, s.12; Şenel, **İlker Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, s. 51; Akın Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003, s. 21; Karageçi, **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 34.

⁶⁰ Şenel, **İlker Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, s. 73; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 27 vd.

⁶¹ Machteld Johanna Mellink, “Archaeology in Asia Minor” **American Journal of Archaeology**, Sayı:2, Cilt:72, (1968), s.126.

⁶² İsmail Kılıç Kökten, “Kars'ın Tarih Öncesi”, **Belleten Dergisi**, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, (1943), s.203; İsmail Kılıç Kökten, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Görüşler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:2, (1947), s.224; İsmail Kılıç Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”, **Belleten Dergisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Cilt:8, Sayı:32, (1944), s.668 vd; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s.17 vd; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **TAY**, Sayı:1, (1996), s.11.

çömlek imal edilmiştir. Yapılan bu yeniliklerle beraber bu dönem insanın bakış açısı da değişmeye ve ilerlemeye başlamıştır Böylece bu dönem, insanoğlunun toprağı kontrol altına aldığı önemli bir dönemdir.⁶³

Bazı araştırmacılara göre “evrim” bazılarına göre ise “devrim” olarak nitelendirilen Neolitik Çağ, her coğrafyada aynı zaman diliminde meydana gelmemiştir. Bu döneme ait ilk bulgular MÖ 11. binlerde Mezopotamya, Kuzey Suriye, Doğu Akdeniz, ile Anadolu’nun güneydoğusu ve batısında yapılan daha önce yapılmış olan araştırmalar sonucu tespit edilmiştir. Bu dönemde yerleşik köy hayatına geçişin, ilk aşamasına Yakın Doğu’da Kuzey Levant Bölgesi’nde rastlanmıştır. Bu aşamada önemli bir rol üstlenen Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Levant Bölgesi ile birlikte Neolitikleşme sürecine girdiğini yapılan araştırmalar göstermektedir.⁶⁴

Neolitik Çağ iki döneme ayrılmaktadır. İlk evresinde toplumlar konar-göçer yaşam tarzından yerleşik yaşama geçseler de çanak-çömlek yapamamışlardır. Bu ilk evre Erken Neolitik veya Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ olarak adlandırılmıştır. İkinci evre olan Geç Neolitik ya da Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ’da ise toplumlar kile şekil vererek pişirmişler ve böylece çanak-çömleği imal etmeye başlamışlardır Yapılan araştırmalar sonucu bulunan kadın figürleri, kadınların neolitik toplumlarda öneminin ve saygınlığının arttığını göstermektedir. Bu dönemde kadınlar, sosyal ve ekonomik konularda erkekler kadar etkin bir rol üstlenmekteydi.⁶⁵

1960 yılından önce, Anadolu’nun neolitik dönemiyle ilgili fazla araştırma yapılmasa da sonraki dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda Anadolu’nun Neolitik Çağ’da zengin yerleşimlere sahne olduğu ortaya çıkmıştır. Anadolu’da bu döneme ait

⁶³ Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme” TAY, Sayı:2, (1997), s. 13; Robert J. Braidwood **Tarih Öncesi İnsanları**, (Çev: Bilgi Altınok), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 161; Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu**, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2009, s. 63.

⁶⁴ Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 56; Braidwood **Tarih Öncesi İnsanları**, s. 161; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 37; Özgül, **Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi**, s. 45; Karageçi, **Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 36 vd.

⁶⁵ Arkadiusz Marciniak, “Orta Anadolu’da İlk Köy Yerleşmesi”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:69, (2019), s.56 vd; Douglas Baird, Andrew Fairbairn, Gökhan Mustafaoglu, “Boncuklu Höyük: Konya Ovası’nda İlk Çiftçiler”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:69, (2019), s.60 vd; Müjde Yazar, **Anadolu’da Neolitik Dönem Sanatı ve Merkezleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s.9 vd.

merkezler arasında Coba Höyük, Mersin-Yumuktepe/Gözlükule Çayönü, Biris Mezarlığı, Göbekli Tepe ve Catalhöyük gibi yerleşmeler sayılabilir.⁶⁶

Anadolu'da Neolitik çağ yerleşmelerinin çok olmasına rağmen araştırma sahamız ve yakın çevresinde bu dönemi bize yansıtabilecek sadece Iğdır/Gökçeli Höyük 1943 yılında İ. K. Kökten tarafından tespit edilmiştir.⁶⁷

2.1.3. Kalkolitik Çağ

Toplumlar tarafından madenlerin keşfedilmeye başlandığı bu dönemde, taş devri kültürleri yerini artık maden kültürlerine bırakmıştır. Neolitik Çağ'da büyük bir devrim gerçekleştiren insan toplulukları, Kalkolitik Çağ ile beraber hızlı bir gelişme ve ilerleme sürecine girerek kent yapılanmasından, devlete ve hatta imparatorluklara kadar uzayacak bir sürecin oluşmasına olanak sağlamıştır.⁶⁸

Türkçe literatüre “*Bakır-Taş Devri*” olarak geçen Kalkolitik çağ hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. İlk Kalkolitik Çağ'ı, Son Neolitik Çağ'dan, Son Kalkolitik Çağ'ı ise İlk Tunç Çağ'ından ayırmak, günümüzde bu çağ hakkındaki bilgilerimizin kısıtlı olması nedeniyle pek mümkün gözükmemektedir. Neolitiğin sonu ve İlk Tuncun arasında kalan bu dönem, araştırmalar neticesinde ortaya çıkan bulguların çoğunluğu bakır olmasından dolayı Kalkolitik olarak adlandırılmıştır.⁶⁹

Maden üretiminin, kullanımının ve kullanılan materyallerin artmaya ve gelişmeye başladığı Kalkolitik Çağ'da tarımsal faaliyetlerin de artmasıyla toplumların yaşam standartlarının yükseldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tarıma verilen öncelik ve önem

⁶⁶ John Garstang, “Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908”. **LAAA** s. 1, (1908) s. 114 vd.; John Garstang, **Prehistoric Mersin Yümük Tepe in southern Turkey**, London, Oxford University Press, 1953, s.2 vd; Machteld Johanna Mellink, “Archaeology in Asia Minor” **American Journal of Archaeology**, Cilt:69, Sayı:2, (1965), s.138; Robert J. Braidwood, Halet Çambel, Wulf Schirmer, “Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Cayönü Tepesi, 1978 and 1979”, **Journal of Field Archaeology**, Vol:8, No:3, (1981), s.249 vd; Jak Yakar, **Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period**, Jerusalem, 1991, s. 85; Klaus Schmidt, “Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations”, **Paléorient**, Vol:26, No:1, (2000), s.45 vd; Ian Hodder, **Religion in the Emergence of Civilization: Catalhöyük as a Case Study**, Cambridge University Press, New York, 2010, s.1 vd; James Mellaart, **Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia**, London, McGraw Hill Book Company New York, 1967, s.218; Peter Benedict, “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması”, **Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları (I)**, (1980), s.136; Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme” **TAY**, Sayı:2, (1997), s. 13.

⁶⁷ Kökten, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, s.609 vd.

⁶⁸ Yavuz Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 43

⁶⁹ Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **TAY**, Sayı: 3, (1998), s. 7.

neticesinde duvar resimlerindeki av sahneleri yerini bereketin ve bolluğun sembolü olan kadın figürlerine bırakmıştır.⁷⁰ Tanrıça figürlerine de rastlanan bu çağda, heykel yapımında pişmiş kil kullanılmıştır. Pişen kil üzerine geometrik şekiller vasıtasıyla belirtmek istedikleri olayları tasvir etmişlerdir. Ağzı açık küplere eşyalarıyla gömülen Kalkolitik Çağ insanı, yerleşim yerlerini Neolitik toplumlara nazaran biraz daha büyük tutmuş, etrafını ise surlarla çevirmiştir. Eskiçağ toplumlarında bağımsızlığın sembolü olarak görülen bu surlar şehir devletlerinin Kalkolitik Çağ'da devlet düzeninin gelişmeye başladığının göstergesidir.⁷¹ Etrafı sur duvarlarıyla çevrili ve kerpiçten yapılmış olan bu yerleşmeler, genelde tek odalı olup, bir ocağın ve tahıl ambarının bulunduğu dikdörtgen planlı yapılardır. Daha sonraları Batı Anadolu ve Ege'de de kullanılmış olan bu yapı tarzı "*Megaron*" olarak isimlendirilmiştir.⁷²

Kalkolitik Çağ'da Anadolu, Mezopotamya ve İran kültürlerinin pek çok yönden etkisi altında kalsa da Halaf, Ubeyd ve Uruk gibi Mezopotamya Kalkolitik Çağ kültürlerinin sıra düzenini dağlık bir coğrafyaya sahip olan Anadolu'nun bütün bölgelerinde görmek pek mümkün değildir. Anadolu'da MÖ 5.000-3.000 yılları arasında tarihlendirilen bu çağ, Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik ve Son Kalkolitik olmak üzere üç başlığa ayrılmıştır.⁷³

Erken Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya topraklarında ortaya çıkan Halaf Kültürü Anadolu'da Çukurova'dan Zagros Dağlarına, Fırat Irmağı'ndan Zap Suyu'na, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya kadar uzanan bir alana yayılmıştır. Obeyd Kültürü ise Orta Kalkolitik Çağ'da varlığından söz ettirmiştir. Kalkolitiğin bu evresinde gelişen tarım ve hayvancılıkla beraber karma ekonomi sistemi görülmeye başlanmıştır. Bu kültürün Anadolu'daki izleri ise, Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir alan içinde görülmüştür. MÖ IV. binyılın başlarına gelindiğinde ise Anadolu topraklarına Mezopotamya kökenli bir göç dalgası gerçekleşmiştir. Beraberinde kültürlerini de getiren bu topluluk, Doğu Anadolu başta

⁷⁰ Özgül, *Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi*, s. 47; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, s. 41; Karageçi, *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 36 vd.

⁷¹ Mehmet Özdoğan, "Köyden-Kente Kalkolitik Çağ" *Arkeoatlas*, Sayı: 1, (2002), s. 111 vd; Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, s. 41; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 13;

⁷² Bingöl, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, s. 42

⁷³ Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ" *Arkeoatlas*, Sayı: 2, (2003), s. 12 vd.; Harmankaya, Özbaşaran, Tanındı, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" s. 7.

olmak üzere pek çok Anadolu toprağını etkisi altına almıştır. Yerleşik hayatı, tarımı ve hayvancılığı bilen bu toplumun kültürü Uruk'tu. Bu aynı zamanda Kalkolitik Çağ'ında son aşamasıdır.⁷⁴

Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a tarihlenen pek çok yerleşim yeri vardır. Bu yerleşim yerlerinden önemli olanlar ise Hacılar-Burdur, Takyantepe- Silopi Ovası, Domuztepe-Kahramanmaraş, Yumuktepe-Mersin, Değirmentepe-Malatya Can Hasan-Konya, Tepecik-Elâzığ ve Alishar-Yozgat'tır.⁷⁵ Araştırma sahamızın yakın çevresinde yer alan Karaz-Erzurum ve Pulur-Erzurum Kalkolitik Çağ'a ait bulgular veren önemli yerleşmeler arasında sayılabilir.⁷⁶

Araştırma sahamız yakın çevresi ile birlikte değerlendirildiğinde Iğdır'da; Göktaş Kaya Mezarı, Kars'ta; Mısır Dağı, Sazkara Köyü Höyük, Ardahan'da; Senger Kalesi, Karasal Höyük, Adalar Höyük, Sınırtortası Kalesi, Topyolu Mezarlık Alanı ve Beşiktepe Yerleşmesi Kalkolitik Çağ'a tarihlenen kale ve yerleşmelerdir.⁷⁷

2.1.4. Tunç Çağı

Kalkolitik Çağ'la beraber bakır madenini kullanmaya başlayan Anadolu insanı, bu madenden yaptıkları eşya ve silahların daha sağlamını yapmak için bakır ile kalayı karıştırarak bakır madenine göre daha dayanıklı bir maden olan tuncu keşfetmişlerdir. Böylece siyasi, ekonomi ve güç olarak yeni bir gelişme dönemi içerisine giren Anadolu insanı, Kalkolitik Çağ'a son vererek Tunç Çağı'nın Anadolu'da başlamasını sağlamıştır.⁷⁸

⁷⁴ Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 43; Mustafa Karageçi, **Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kars, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 31.

⁷⁵ James Mellaart, "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958", **AS**, Sayı: 9, (1959), s. 51 vdd.; Halet Çambel, Mehmet Özdoğan, "1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları" **KST**, Sayı: 6, (1985) s. 259 vdd.; John Garstang, **Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey**, Oxford, Clarendon, 1953; David H. French, "Excavations at Can Hasan: first preliminary report, 1961." **AS** Sayı: 12 (1962): 36 vd.; Yakar, **Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period**, s. 196; Remzi Oğuz Arık, "Anadolu Arkeolojya Tarihinde Alishar Harfıyatı", **TAED**, Sayı: 1, (1933), 43 vd.; Harmankaya, Özbaşaran, Tanındı, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme".

⁷⁶ Hamit Zübeyir Koşay, Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" **Belleten**, 23(91), (1959) s. 349 vd.; Hamit Zübeyir Koşay, Hermann Vary, Pulur Kazısı 196 Mevsimi Çalışma Raporu, Ankara, 1964 s. 1 vd.; Yakar, **Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period**, s. 302; Harmankaya, Özbaşaran, Tanındı, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme".

⁷⁷ Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", s.609; Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi", s.203; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s.45 vd.

⁷⁸ Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 46.

M.Ö 3.000-1.200 yılları arasına tarihlendirilen Tunç Çağı, Erken Tunç (MÖ 3.000-2.000), Orta Tunç (MÖ 2.000-1.500) ve Geç Tunç Çağı (MÖ 1.500-1.200) olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır.⁷⁹ Yazının kullanılmaya başlanmadığı Erken Tunç Çağı hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Fakat Tunç Çağı'nın bu ilk evresi Kalkolitik 'in son evresinden aniden kopmamış, bakır yine yoğun olarak kullanılmıştır. Köyden biraz daha büyük olan kasaba kültürünün görüldüğü bu ilk dönem kültüründe, Anadolu'da, Mezopotamya'da da kullanılan dört tekerli araçların kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁰ Çömlekçi çarkının fazla kullanılmadığı bu dönem Anadolu'sunda elde yapılan çanak-çömlekler boyasız ve üzerinde seyrek bir şekilde geometrik desenler işlenerek üretilmiştir. Ürettikleri bu kaplar üzerinde, kabartma tekniği kullanılarak insan tasvirlerine yer vermişlerdir. Ölülerini sanduka, toprak ve küp mezar tiplerine gömen bu dönem insanı, mezarlık alanlarını ise yerleşim yerlerinin dışında tutarak, ölen kişileri mezarlara "*hocker*" tarzında gömmüştür. Ölen kişinin sosyo-ekonomik yapısı ise mezar tipleri ve mezar içine bırakılan hediyelerden anlaşılmaktadır.⁸¹

Bu çağda maden kullanımına bağlı olarak, iş kolları çoğalmıştır. Böylece Erken Tunç Çağı ile beraber sosyal sınıflar görülmeye başlanmıştır. Ticareti denetimi altına alanların askeri ve idari sınıfı ön plana çıkardığı bu dönemde, toplumlar tapınaklarını yerleşmelerine yakın yerlere inşa etmişlerdir. Ticaretin yoğun olduğu yerleşim yerleri gelişme göstererek, köyden şehir devletlerine doğru ilerleme göstermiştir. Megaron olarak isimlendirilen yapı şekli bu dönemde de kullanılmıştır.⁸² Dağlık bir coğrafi yapıya sahip olan Doğu Anadolu'da güney kültürleri etkisini göstermemiştir. Fakat Uruk'lu koloniciler Son Kalkolitik 'in bitimine doğru Arslantepe-Malatya'da varlıklarını göstermeye başlamıştır.⁸³

⁷⁹ Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, s. 16.

⁸⁰ Childe, **Tarihte Neler Oldu**, s. 98.

⁸¹ Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 36; Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğan, "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" **TAY**, Sayı: 4, (2002), s. 14;

⁸² Harmankaya, Erdoğan, "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 17 vd.; Harald Hauptman, "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi", **VIII. TTK**, Cilt: 1, (1976) s. 55.

⁸³ Alba Palmieri, "Two Years of Excavations At Arslantepe (Malatya)", **TAD**, Sayı:21, Cilt:2 (1972), s.203 vd.; Machteld J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", **American Journal of Archaeology**, Vol:75, No:2, (1971), s.167; Jak Yakar, "Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology", **Anatolian Studies**, Vol:29, (1979), s.51; Marcella Frangipane, Francesca Balossi Restelli, Hülya Çalışkan Akgül, "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik

Anadolu’da Erken Tunç Çağı’na tarihlenen pek çok yerleşim yeri vardır. Ancak bunlar içinde en önemlisi, büyük bir yangınla son bulan Çanakkale civarındaki Troya I⁸⁴ (MÖ 3.000-2.500) yerleşmesidir. Megaron yapı tarzı ile inşa edilen Troya I evlerinin etrafı sur duvarları ile çevrilmiştir. Troya I keramikleri genelde siyah ve koyu gri renkte olup, çömlekçi çarkı kullanılmadan imal edilmiş ve perdahlanmıştır.

Anadolu’da Orta Tunç Çağı MÖ ikinci binyılın başlarında görülmeye başlar. Bu dönemde Asurlu tüccarların Anadolu’da etkinliklerini arttırması ile beraber ticari vesikalar sayesinde Anadolu’da yazı kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Anadolu’da tarihi devirlerin başlamasına neden olmuştur. Tunç Çağı’nın bu evresi, “*Asur Ticaret Kolonileri Çağı*” olarak da adlandırılmaktadır. Mimarlık, heykeltıraşlık ve şehircilik dallarında büyük ilerlemenin görüldüğü Anadolu’da, teknoloji yönünden en büyük ilerleme “çömlekçi çarkının” icat edilmesi olmuştur. Bu icatla beraber sanayileşme ve endüstrileşme atılımının dünyadaki ilk adımının atılmış olduğunu ifade edebiliriz. Orta Tunç ile beraber Anadolu, prehistorik dönemden çıkarak, öntarih yani protohistorik sürece girmiştir. MÖ 1.500’lü yıllara gelindiğinde ise Anadolu Tunç Çağı’nın son evresi olan Geç Tunç Çağı’na girmiştir. Bu evrede Anadolu’da önemli bir rol üstlenen Hitit Devletini görmekteyiz.⁸⁵

Araştırma sahamız olan Iğdır İli ve çevresinde yapmış olduğumuz yüzey araştırması sonucunda bölgede Tunç Çağı’na tarihlendirdiğimiz birçok yerleşme ve kale tespit edilmiştir. Bunlardan Kars’ta; Azat Höyük⁸⁶ ve Yoğunhasan Kalesi⁸⁷, Iğdır’da; Melekli Höyük, Tuzyatağı Höyük, Akbulak Kalesi, Gökteş Kaya Mezarı, Küllütepe

Tabakalarının Yeni Buluntuları”, **KST**, Ankara, Sayı:36, Cilt:2, (2015), s.177;Harmankaya, Erdoğan, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s.21.

⁸⁴ Tahsin Özgüç, “Öntarihte Anadolu Kronolojisi” **Belleten**, Cilt: IX, Sayı: 35, (1945), s. 341 vdd.; James Mellaart, “Anatolian Chronology in the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, **AS** (7), (1957), s. 69; Manfred Korfmann, “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”. **KST X/I**, (1989), s. 323 vd.

⁸⁵ Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 47; Turgut Yiğit, “Hitit Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 41, (2007), s. 80; Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, s. 59.

⁸⁶ Kökten, “Kars’ın Tarih Öncesi”, s.194 vd; Yavuz Günaşdı, Akın Bingöl, Alpaslan Ceylan vd, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, **AST**, Ankara, Sayı:28, Cilt:2, (2011), s.7 vd.

⁸⁷ Oktay Belli, Alpaslan Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeolojisi Dergisi**, Sayı:5, (2005), s.119 vd.

Höyük, Karakale Kalesi, Karakoyunlu Kalesi ve Mağarası Tunç Çağı'na ait kale ve yerleşim yerleridir.⁸⁸

2.1.4.1. Karaz Kültürü

Araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin etrafının yüksek dağlarla çevrili olması, bölgenin güney kültürleri ile etkileşiminin çok az olmasına neden olmuştur. Kalkolitik Çağ'ın sona ermesiyle birlikte Malatya'da yer alan Arslantepe'ye Uruk'lu kolonistler yerleşmiştir.⁸⁹ Arslantepe'de gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucu VI-A tabakasında keşfedilen mühür, mühür damgaları ve çeşitli bulgular buranın ticaret merkezi olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca VI-B tabakasında ele geçirilen buluntuların arasında kırmızı, siyah renkte açkılanmış kapların yer alması, Doğu Anadolu'da Transkafkasya menşeli bir kültürün hâkim olduğunu göstermektedir. Bu kültür "Karaz Kültürü" olarak adlandırılmaktadır.⁹⁰

Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'nın sonuna kadar varlığını sürdüren "Karaz Kültürü" olarak adlandırılan bu kültür, doğuda Transkafkasya'dan Urmiye Gölü'ne, batıda Divriği-Kangal yöresinden Malatya-Elâzığ kesimine, güneyde ise Kahramanmaraş-Amik Ovası hattından Filistin ile Suriye'ye kadar yayılmıştır.⁹¹ Geniş bir coğrafya üzerine yayılan bu kültür, birçok farklı adlandırma ve terim ile karşımıza çıkmaktadır. İlk defa Albright tarafından "Khirbet Kerak"⁹² olarak

⁸⁸ Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s.62 vd; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, Erzurum.

⁸⁹ Alba Palmieri, "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe", **TAD**, Sayı: 24, Cilt: 2, (1977), s. 126 vd.; Frangipane, Restelli, vd. "Arslantepe'de 2013 Yılı Kazı Sezonu İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları", s.177 vd.

⁹⁰ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)**, s. 477 vd.; Mustafa Karageçi, "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri" **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 14, (2014), s. 81; Giulio Palumbi, C. Alvaro vd. "A "Communal" Building of the Beginning of the Early Bronze Age at Arslantepe-Malataya Turke. Spatio-Functional Analysis and Interpretation of the Archaeological Context", **Paleorient**, Sayı: 43, (2017), s. 90 vd.

⁹¹ Charles Allen Burney, David Marshall Lang, **The Peoples of the Hills**, The Trinity Press, Worcester and London, 1971, s.49; Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)**, s. 477; Mahmut Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I**, (1990), s.168-176; Veli Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 16, (2006), s. 128; Mehmet Işıklı "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü", İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 23 vd.; Mustafa Karageçi, "Yüzey Araştırmaları Işığında Kars Bölgesi Tunç Çağı Kaleleri", **Bilgin Kültür Sanat Yayınları**, (2017), s.301 vd.

⁹² William Foxwell Albright, "The Jordan Valley in the Bronze Age", **The Annual of the American Schools of Oriental Research**, Vol:6, (1924-25), s.14 vd; Ruth B. K. Amiran, "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", **Israel Exploration Journal**, Vol:2, No:2, (1952), s.89. Antonio Sagona, "The Caucasion Region in The Early Bronze Age", **BAR**. Vol:1, (1984), s.84.

adlandırılan bu kültür, daha sonra Kuftin, Chubinishvili ve Dzhaparidze gibi bilim insanları tarafından “*Kura Aras Kültürü*”⁹³ olarak adlandırılmıştır. Piotrovskii ve Krupnov’un “*Transkafkasya’nın Eneolitik Kültürü*”⁹⁴ olarak adlandırdıkları bu kültüre, Burney “*Erken Transkafkasya Kültürü*”⁹⁵, Dyson ise İran/Yanıktepe kazılarında yola çıkarak “*Yanık Kültürü*”⁹⁶ adını vermiştir. Dyson’un “*Yanık Kültürü*” teriminin fazla ilgi görmemesine karşın Burney’in önerdiği terim “*Kura Aras Kültürü*” kadar ilgi görmüştür. Ayrıca bu kültüre, “*Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı*”⁹⁷ keramiğine de “*Transkafkasya Bakır Çağı Keramiği*”⁹⁸, “*Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği*”⁹⁹ gibi adlandırmalar da yapılmıştır. Fakat burada bahsi geçen terim ve adlandırmalar bu kültürün menşeyini ve yayılım alanını tam anlamıyla belirtmemektedir. Karaz,¹⁰⁰ Pulur,¹⁰¹ Güzelova¹⁰² ve Sos Höyük’te¹⁰³ yapılan kazılar neticesinde bu kültürün anavatanının Erzurum ve çevresi olduğunu düşünmekteyiz.¹⁰⁴

⁹³Boris Alekseevich Kuftin "An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin", **Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja**, XIII B, (1943), s. 92 vd.; Otar Mikhailovich Dzhaparidze “The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia” **VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences**, (1964), s. 4 vd.

⁹⁴ Boris Borisovich Piotrovskii, “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.” **VI. International Congress of Prehistori and Proto historic Sciences**, (1962), s. 7; F. I. Krupnov, “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community” **Soviet Anthropology and Archaeology** III, (1964), s. 31 vd.

⁹⁵Burney, Lang, **The Peoples of the Hills**, s.44; Edward V. Gulbekian, “Armenia, Cradle of Civilization by David Marshall Lang”, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No:1, (1973), s.69.

⁹⁶ Robert H. Dyson, “The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau”, **The Cambridge Ancient History**, Vol:2, Part:1, Cambridge University Press, (1968), s.686 vd; Burney, Lang, **The Peoples of the Hills**, s.44.

⁹⁷ James Mellaart, “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean”, **American Journal of Archaeology**, Vol:62, No: 1 (1958), s.89.

⁹⁸ Amiran, “Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age”, s.96.

⁹⁹ Burney, Lang, **The Peoples of the Hills**, s.44.

¹⁰⁰ Hamit Zübeyir Koşay, “Karaz Sondajı”, **TTK Basımevi**, Sayı:2, Cilt:1, (1948), s.165; Alpaslan Ceylan, “1998 Yılı Erzincan Yüzeý Araştırmaları” **AST**, Sayı: 17, Cilt: 2, (1999), s. 182

¹⁰¹ Koşay, Vary, Pulur Kazısı 196 Mevsimi Çalışma Raporu, s. 1 vd.; Alpaslan Ceylan, “2000 Yılı Erzincan Erzurum İlleri Yüzeý Araştırmaları” **AST**, Sayı: 19, Cilt: 2, (2001), s. 168.

¹⁰² Hamit Zübeyir Koşay, Hermann Vary, **Güzelova Kazısı**, Ankara, 1970, s. 70; Ceylan, “1998 Yılı Erzincan Yüzeý Araştırmaları”, s. 182. Alpaslan Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age” **Anatolian Iron Ages**, V, (2005), s. 25.

¹⁰³ Antonio Sagona, Mustafa Erkmen, Claudia Sagona, Ian Thomas, “Excavations at Sos Höyük, 1995”, **KST**, Ankara, Sayı:18, Cilt:1, (1997), s.137.

¹⁰⁴ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)**, s. 477; Pehlivan, “Karaz ve Hurriler”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I**, (1990), s.168-176; Akın Bingöl, “Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, (2016), s. 489 vd.; Karageçi, **Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 43.

Karaz Keramiği çağdaşı olduğu diğer keramiklere nazaran çömlekçi çarkında yapılmamıştır. El yapımı Karaz Keramiği'nin parlak ve siyah olan tek renkli dış yüzeyi geometrik ve spiral bezemelidir. Açıklı ve astarlı bir yapıya sahip olan bu keramik, biçim ve süslemelerin benzerliği bakımından karakteristik Anadolu keramiği görünümündedir. Bu durum Doğu Anadolu toplumunun, eskiçağlardan itibaren gelenekçiliğini sürdürdüğünün bir göstergesidir. “Kabartma Bezeme”, “Kazıma Bezeme” ve “Oluk-Baskı Bezeme” Karaz Keramiği'nin yapımı sırasında kullanılan bezeme türleridir. Erzurum'da (Karaz Höyük) başlayan ilk kazı çalışmaları, Kars, Bayburt ve Erzincan illerine kadar genişlemiştir. Bu illerde de Karaz Kültürü'ne ait buluntular ele geçirilmiştir.¹⁰⁵

Karaz Kültürü'ne ait en eski buluntuların Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkmış olması, bu coğrafyanın araştırılmasını mecburi hale getirmiştir. Böylece bazı araştırmacılar bu kültürün ortaya çıkış noktası ile ilgili görüşler bildirmişlerdir. Kültürün kökeninin ve çıkış noktasının Erzurum ve çevresi olduğunu söyleyen Türk Araştırmacılara¹⁰⁶ karşın Hood, kültürün merkezinin Kafkasya'nın güneyi ile Kura-Aras Havzası olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁷ Hanfmann ise kültürün Asya göçleri ile Filistin'e geldiğini savunmaktadır.¹⁰⁸

Karaz Kültürü, terminolojisi ve kökeni yönünden bilim insanları arasında tartışmalara neden olmuştur. Aslında bu iki terim, birbirlerini tamamlamakta ve açıklamaktadır. Kültür ile ilgili “Köken-Etnik Köken” tartışmaları devam ederken, bilim insanlarının konuyla ilgili düşüncelerini beyan etmesi, konunun anlaşılabilirliğini arttırması ve tartışmaya konu olan terimlerin aydınlatılmasını sağlamaktadır. Bilim dünyasının Karaz Kültürü ile ilgili konularda ortak bir neticeye varmak istemesi ile daha net sonuçlar ve kabul gören terimler ortaya çıkmıştır. Arkeolojik araştırmalar ve

¹⁰⁵ Koşay, Turfan, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, s.349 vd; Işıklı, **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, s.46 vd.; Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014))**, s.477 vd.; Alpaslan Ceylan, Oktay Özgül, Gökhan Kalmış, “Karaz Kültürü'nün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları”, **Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu**, (2018), s.28; Salih Kaymakçı, “Doğu Karadeniz Bölgesinde Karaz -Erken Transkafkasya Kültürü'ne Ait Yenir Bir Yerleşim: Alucra-Gavur Kalesi, Giresun”, **TÜBA-AR**, Sayı:21, Cilt:2, (2017), s.28.

¹⁰⁶ Hamit Zübeyir Koşay, “Pulur Kazısı 1960”, **TAD**, Cilt:1, Ankara, (1962), s.25.

¹⁰⁷ Sinclair Hood, “Excavations at Tabara el Akrad”, **Anatolian Studies**, British Institute at Ankara, Vol:1, (1951), s.117.

¹⁰⁸ George M. A. Hanfmann, “The Bronze Age in The Near East: A Review Article”, **AJA**, Vol:55, No:4, (1951), s.360.

yüzey araştırmaları sonucunda ise bu kültürün Hurri kökenli olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür.¹⁰⁹

Karaz Kültürü'nün, Doğu Anadolu'da tanınmasına yardımcı olan, kökeni ve etimolojisi üzerine bölgede çalışmalar yapan Koşay, bu kültür için "Karaz Kültürü" adını kullanmayı tercih etmiştir.¹¹⁰ Pehlivan ise Erzurum ve çevresinin bu kültürün anavatanı olabileceğini ifade etmiş ve Karaz Höyük çalışmalarını örnek göstererek bu kültüre "Karaz Kültürü" keramiğine de "Karaz Keramiği" terimlerini kullanmayı uygun görmüştür. Pehlivan, ayrıca Hurriler ile Karaz Kültürü'nün coğrafyasının aynı olmasından dolayı, kültürü oluşturan toplumların Hurriler olduğunu belirtmektedir.¹¹¹ Bu kültür hakkında diğer bir görüş ise Işıklı tarafından ileri sürülmüştür. "Erken Transkafkasya Kültürü" olarak bu kültürden bahseden Işıklı, bu ismin "Kura-Aras Kültürü" kadar araştırmacılar tarafından ilgi göreceğini belirtmiştir.¹¹²

Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'nun doğusuna, Güneydoğu Anadolu'dan Suriye-Filistin Bölgesi'ne ve Batı İran'dan Urmiye Gölü'ne kadar yayılan Hurri Kültürü'nün önemli ve belirgin özelliklerinden biri olan yuvarlak planlı yapılar, Van Bölgesi, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran gibi Karaz Kültürü bölgelerinde de görülmüştür. Yarı göçebe yaşam biçimine sahip olan Hurriler, yuvarlak çadır benzeri yapıları avantaj sağladığı için kullanmışlardır. Çoğunlukla 4x13 m çapında olan tek girişli bu yapılar, kerpiç duvarlar ile örülüydü. Kullanıldıkları dönemde bu yapıların yaygın olmaları, toplumun sürekli tehditle karşı karşıya geldiklerini göstermektedir. Bir saldırı esnasında kolaylıkla terk edilebilir olan bu evlerin içinde portatif ocaklarda mevcuttu.¹¹³

¹⁰⁹ Nezahat Ceylan, **Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2007, s. 37 vd; Hasan Ali Şahin, "Kultepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları", **Cambridge Scholars Publishing**, Newcastle, 2015, s. 289 vd;

¹¹⁰ Koşay, Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" s. 359.

¹¹¹ Mahmut Pehlivan, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Erzurum, 1984, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 37; Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", s. 168 vd.

¹¹² Işıklı, **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, s.41.

¹¹³ Akın Bingöl, "Hurriler'in Siyasi Organizasyonları", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 6, (2013), s. 116; Harmankaya, Erdoğan, "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 13.

Karaz,¹¹⁴ Güzelova,¹¹⁵ Pulur¹¹⁶ ve Sos Höyük'te¹¹⁷ yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde portatif ocakların dini amaçla süslenmiş örneklerine rastlanılmıştır. Hurri'lerin kullandıkları tek direkli çadır benzeri yapılar, günümüz Türk toplumları tarafından da kullanılmaktadır. Günümüzde Şanlıurfa ve civarında bu yapı tarzı halen kullanılmaktadır. MÖ 4. bin yılda başlayan ve MÖ 3. bin yıl başlarında yoğunlaşan bir göç dalgası Doğu Anadolu'ya yönelmiştir. Transkafkasya üzerinden gelen bu göç dalgası, Hurri kökenli kavimlerin gerçekleştirdikleri bir dalgaydı. Bu da bölgede Hurri kökenli kavimlerin varlığının diğer bir kanıtı olarak görülmektedir.¹¹⁸

2.2. Tarihi Devirler

2.2.1. Urartu Devleti

İki ana evreye ayrılan Urartu siyasi tarihinin ilki MÖ 13. ve 9. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan, "*Ur (u)atri/Nairi Konfederasyonları*", "*Urartu'nun Arkaik Çağı*" ya da "*Urartu'nun Proto Tarihi*" olarak adlandırılan dönemi kapsarken, ikinci evre ise Van Gölü ve çevresindeki beyliklerin bir araya gelerek meydana getirdikleri MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren "*Urartu Devleti*" dönemidir.¹¹⁹ Urartu devletinin siyasi tarihini vermeden önce Urartular hakkında yapılan araştırmaları vermenin konunun bütünlüğü açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Tevratta "*Ararat Ülkesi*"¹²⁰ olarak geçen Urartu Devleti, antikçağ ve orta çağ tarihçileri tarafından kaleme alınan kaynaklarda, Asur devleti himayesinde olan ve yine Asur'a bağlı yerel bir devlet olarak geçmektedir. Bu duruma örnek olarak MS 5. yüzyılda yaşamını sürdürmüş olan Khroneli Movses gösterilebilir. Movses

¹¹⁴ Winifred Lamb, "The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours", *Anatolian Studies*, Vol:4, (1954), s.23; Koşay, "Karaz Sondajı", s.165;

¹¹⁵ Güven Arsebük, "Altınova'da (Elâzığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (1976), Ankara, s.83.

¹¹⁶ Koşay, "Pulur Kazısı 1960", s.25.

¹¹⁷ Sagona, Erkmén, vd., "Excavations at Sos Höyük, 1995", s.137.

¹¹⁸ Sagona, *The Caucasian Region in The Early Bronze Age*, s.65 vd; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.16 vd; Şahin, "Kultepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri'lerin Göç Yolları", s.290 vd.

¹¹⁹ M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler" *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, (1982), s. 70; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 1994; Paul Zimansky, "Urartu Krallığı ve Topografya", *Yapı Kredi Yayınları*, (2004), s. 75 vd.; Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, 2004, s. 45 vd.; Alpaslan Ceylan, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler/Doğu Anadolu", *TAY*, 6_{a-b}, (2008), s. 31 vd.

¹²⁰ *Kutsal Kitap Tevrat, Zebur ve İncil*, (Eski Anlaşma), Yeni Yaşam Yayınları, Yeremya 51-27, İstanbul, 2017, s.852; *Kutsal Kitap Tevrat, Zebur ve İncil*, Yeşaya 37-38, s.750; *Kutsal Kitap Tevrat, Zebur ve İncil*, s.415; Boris Borisovich Piotrovskii, *The Ancient Civilization of Urartu*, New York: Cowles, 1969, s.13; Maurits Nanning Van Loon, *Urartian Art*, İstanbul, 1966, s. 1.

aktardıklarında, Tuşpa kentinin Semiramis adlı (veya Samiram) Asur kraliçesi tarafından inşa ettirildiğini yazmaktadır.¹²¹

Bölge hakkında, Movses'in aktardıklarından sonra, daha detaylı bilgiyi Evliya Çelebi vermektedir. 1655'te Van'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Van Kalesinden şu şekilde bahsetmektedir;

“... Van kayasının içinde kat kat altı yüz adet büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaraların nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki, çarklar ile ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerek... Van kayasının içerisinde, altı yüz kadar mağara vardır ki, hiç birisi boş değildir. Hepsi cephane, mühimmat ve askeri malzemeler ile doludur. Süleyman Han sözünü ettiğimiz mağaraların nicesine, kalyon karınları gibi top delikleri açıp, her bir mağaraya birer top çıkarmış ki, insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra böyle kirpi gibi dizmiş, gülle ve mühimmatlarını hazırlayıp, her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki mağaraları da delip, birer kat içine insan sığar ve taş gülle şayka topları dizmiş.”¹²²

Khroneli Movses ve Evliya Çelebi'nin aktarmış olduğu bilgiler, birbirine denk düşmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Van hakkındaki yazdıkları, 17. yüzyılda Van Kalesi'nin durumundan bahsetmesi sebebiyle önemlidir. Movses'in bölgede yapmış olduğu çalışmalar, 17. Yüzyılda Avrupalı şarkiyatçıların ilgisini bu bölgeye çekmiştir. Böylece 1668'de Paullet, 1839'da Charles Texier Van'a gelerek kalenin gravürlerini çizmişlerdir.¹²³

¹²¹ Khorenatsi Movses, **History of the Armenians**, (çev: R. W. Thomson), Harvard University Press, London, 1978; Alpaslan Ceylan, “Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 10, (2015), s.10; Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s.15 vd; Oktay Belli “Urartular” **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel Yayınlar, İstanbul, Cilt: 1, (1982), s. 140; M. Taner Tarhan, “Başkent Tuşpa”, **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s.293 vd.; Paul Zimansky, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü” **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s. 56; Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s. 80 vd.

¹²² Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Yay. Haz. Z. Danışman), İstanbul, 1970, S. 216.

¹²³ Oktay Belli, “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, **Urartu: Savaş ve Estetik**, İstanbul, (2003), s. 18; Tarhan, “Başkent Tuşpa”, s. 296, 327.

Bölgede bilimsel nitelikli araştırmaların başlangıcını 1827 yılını tarih olarak gösterebiliriz. 1827’de Van Bölgesi’ne gelen Fransız Asya Araştırma Cemiyeti üyesi F. E. Schulz, Movses’in bölge hakkında aktarmış olduğu bilgiler üzerinden, araştırmalarına başlamıştır. Yazdığı rapor sayesinde bölgeye olan ilgi ve alakayı arttıran Schulz, çalışmaları neticesinde inşasının Asur kraliçesi Semiramis tarafından yürütüldüğünü ortaya attığı kanalda birçok yazıt bulmuştur. Fakat bulduğu yazıtların bir yüzyıl sonra okunmasıyla birlikte bu kanalın; Urartu krallarından biri olan Menua’nın Asur kraliçesi “Şammuramat’ı” mağlubiyete uğratması sebebiyle inşa ettirdiği anlaşılmıştır. Bölgeyi Khroneli Movses’in aktardığı gibi bulan Schulz, 42 adet çivi yazılı kitabe keşfetmiştir. Bu kitabelerin kopyasını, Van Kalesi içerisindeki kral kaya mezarları ve kaleleri içeren raporunu 1828 yılında Paris’e göndermiştir. Fakat Schulz’un Hakkâri civarında öldürülmesi bu bilimsel çalışmaların yayınlanmasını 1840’lı yıllara kadar geciktirmiştir.¹²⁴

Schulz tarafından yapılan çalışmalar ve Urartulara ait birçok eserin Anadolu’dan Avrupa’ya kaçırılarak müzelerde sergilenmesi koleksiyoncuların ilgisini bu eserler üzerine çekmesine neden olmuştur. Fransız bilim insanı P. de Longperier, bu eserler üzerindeki çalışması esnasında, eserlerin bir kısmının Babil sanatı içerisinde de bulunduğunu tespit ederek, ilk defa bu eserlerin Asur kaynaklarında çoğunlukla adından bahsedilen ve olasılıkla Urartulara ait olduğunu ifade etmiştir. Ancak ileride gerçekleştirilecek olan sistemli arkeolojik araştırmalara kadar bu eserler Asur sanatına ait olarak kabul edilmiş ve Asur eserleri yanında sergilenmiştir.¹²⁵

Avrupa’daki müzelerde ve koleksiyoncularda Urartulara ait pek çok eserin bulunması Urartu arkeolojisinin başlamasına neden olan önemli bir etken olmuştur. British Museum adına 1877’de Van’a gönderilen ve Asur saraylarını yüzeye çıkararak tanıtılmasında önemli vazife üstlenen H. Layard ve asistanı H. Rassam’dan

¹²⁴Friedric Eduard Schulz, “Memoire sur le lac de Van et ses environs par M. Fr. Ed. Schulz”, **Journal Asiatique**, Sayı: 3/9, (1840) s. 257 vdd; Belli, “Urartular”, s. 140; M. Taner Tarhan, “**M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Doçentlik Tezi, 1978, s. 7; Salvini, “**Urartu Tarihi ve Kültürü**”, s. 15 vd.; Zimansky, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü”, s. 57 vd.; Richard David Barnett, “Urartu”, **CAH**, Sayı: 3, Cilt: 1, (1982), s. 314 vd.; Belli, “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, s. 18 vd.; Archibald Henry Sayce, “The Kingdom of Van (Urartu)”, **CAH**, Sayı: 20, (1925), s. 170.

¹²⁵Belli, Urartular”, s. 142; Belli, “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, s. 22; Özgül, **Eskiçağ’da Yukarı Aras Vadisi**, s. 9; Günaşdı, “**Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**”, s. 86 vd.; Karageçi, “**Kars Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**”, s. 40.

sonra British Museum, C. Clayton öncülüğünde 1879-1880 yıllarında Van'a bir ekip göndermiştir. Böylece bölgede ilk arkeolojik araştırmalar Toprakkale'de başlamıştır. Toprakkale'deki bu çalışmaları yürüten ekip arasında bir önceki çalışmada bulunan H. Rassam ve misyoner bir Amerikalı olan Reynolds'ta yer almışlardır. Toprakkale'de çalışmalara başlayan bu ekibin amacı, Asur saraylarının benzeri olabilecek tarzda anıtsal Urartu mimari yapıları ile karşılaşmaktır. Fakat çalışmaları esnasında Haldi tapınağının temellerini bulmaları onları büyük bir hüsrana uğratmıştır. Toprakkale'de yürüttükleri çalışmalar esnasında çıkarılan buluntular yorumlanıp Asur kültürü dendikten sonra, önemli olanları British Museum'da depoya kaldırılmıştır.¹²⁶

Yapılan bu ilk arkeolojik çalışmalardan 70 yıl sonra R. D. Barnett'in titiz ve dikkatli incelemesi sonucunda Toprakkale kazı buluntuları bilim camiasına kazandırılmıştır. Toprakkale'de ikinci kazı çalışmaları 1898'de C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında Alman Arkeoloji Heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Toprakkale'ye giden ilk heyet gibi bu heyette umduğu Urartu eserlerini bulamadan büyük bir hüsrana buldukları eserler ile Berlin Müzesi'ne dönmüşlerdir.¹²⁷ Yaklaşık elli yıl kadar sonra, Toprakkale'de gerçekleştirilen ikinci kazı çalışmaları sonucu bulunan eserler; H. Hoffman, C. R. Meyer ve J. Friedrich tarafından incelenmiş, bu incelemenin sonucunda, şamdanlardan birinin sapında, II. Rusa (MÖ 685-645) ismini taşıyan bir çivi yazısını keşfetmişlerdir. Haupt ve C. F. Lehmann'ın birlikte tespit ettikleri kaya mezarları, kaleler ve yazıtlardan ziyade, W. Belck ile beraber yürüttükleri yüzey araştırmaları Urartu tarihi ve medeniyeti yönünden önemlidir. Zira yürütülen sistemli yüzey araştırmaları sırasında, Urartu-Asur hududunda bulunan ve I. Rusa (MÖ 735-714) zamanına ait olduğu anlaşılan, Urartuca ve Asurca çift dille yazılmış olan Topzava Steli Urartu araştırmaları yönünden büyük bir öneme sahiptir.¹²⁸

¹²⁶ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 17; Belli, "Urartular", s. 142 vd.; Belli, "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", s. 24 vd.

¹²⁷ Richard David Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van" **Iraq**, Sayı: 12, Cilt: 1, (1950), s. 1 vdd.; Barnett, "Urartu", s. S. 317 vdd.; Carl Friedrich Lehmann-Haupt, **Armenian Einst und Jetzt**, II/I Berlin, 1926; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 18.

¹²⁸ Waldemar Belck , Carl Friedrich Lehmann-Haupt, "Ueber Neuerlich Aufgefundene Keilinschriften In Russisch Und Türkisch Armenien", **Zeitschrift für Ethnologie**, Vol:24, (1892),s.126vd; Richard D. Barnett, "More Addenda From Toprak Kale", **AS**, Sayı:22, (1972), s.163 vd; Belli, "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", s. 25 vdd.; Belli, "Urartular", s. 143; Nezahat Ceylan, "**Kuzeybatı**

Toprakkale’de yapılan araştırmalardan sonra bir süre bu bölge tarihçilerin ve arkeologların ilgisinden mahrum kalsa da 1911-1912 yıllarında I. Orbeli ile beraber arkeolojik çalışmalara tekrar başlanılmıştır. Orbeli’nin başlattığı çalışmalar sonuç vermeye başlamış ve II. Sarduri’nin yıllıkları olduğu anlaşılan Analıkız (Hazine Kapısı) kitabesi gün yüzüne çıkarılmıştır. Orbeli’nin çalışmalarını I. Dünya Savaşı yılları içerisinde, Van’ın Rus işgalinde olduğu 1916 yılında N.J. Marr’ın yürüttüğü arkeolojik çalışmalar takip etmiştir. Fakat devam eden I. Dünya Savaşı nedeniyle pek fazla kayda değer buluntulara rastlanılmamıştır. Kirsopp-Slyvia Lake başkanlığındaki Amerikan ekibi tarafından, I. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile birlikte 1938’de Toprakkale ve Van Kalesi’nde tekrar arkeolojik çalışmalara başlanılmıştır.¹²⁹

Urartu devleti hakkındaki Transkafkasya’da yapılan çalışmalar Aras Nehri’nin kuzeyi, Armavir çevresi ve Sevan Gölü’ne yayılmıştır. Bu bölgelerde gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde, birçok yazıtla beraber bazı yeni merkezler tespit edilmiştir. 1930’lu yıllarda ise Rus bilim insanı B. B. Piotrovskii Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur’da kazı çalışmalarına başlamıştır. Yürütülen bu kazı çalışmaları sırasında bir kitabe keşfedilmiştir. Bu kitabede Urartu kralı I. Rusa’dan bahsedilerek şehrin adının “Teişebahinili” olduğu belirtilmiştir. 1950 yılına gelindiğinde ise K. Oganessian Erivan çevresinde, Transkafkasya’da önemli bir Urartu askeri üssü olan Arin-Berd’de çalışmalara başlamıştır. A. A. Martirsojan ve B. Arakeljan tarafından ise 1974’te Armavir yakınlarındaki Armavir-Blur ve Argıştihinili (Davida)’de kazı çalışmalarına başlanılmıştır.¹³⁰

1968 yılında ise W. Kleiss tarafından Kuzeybatı İran’da yer alan, Urartu medeniyeti ve tarihi açısından önemli verilerin bulunduğu Bastam’da arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Fakat İran’da rejimin değişmesi bölgede gerçekleştirilen çalışmaların sekteye uğramasına sebep olarak Kleiss’in çalışmasından sonuç almasına engel teşkil etmiştir. Irak’ın kuzeydoğusunda yer alan Ardini (Musasir) kentini ve tapınağını

İran’da Urartu Yerleşmeleri”, Kars, 2015, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 69 vd.

¹²⁹ Barnett, “Urartu”, s. 318; Tarhan, “Başkent Tuşpa”, s. 297; Belli, “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, s. 27 vd.;

¹³⁰ Zimansky, “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü” s. 63 vd.; Belli, “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, s. 28 vdd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 19; Boris Borisovich Piotrovskii, **Karmir-Blur I**, Erivan, 1950; Boris Borisovich Piotrovskii, **Karmir-Blur III**, Erivan, 1955; Boris Borisovich Piotrovskii, **Vanskoje Carstvo (Urartu)**, Moskova, 1959, s. 1; K. L. Oganessian, **Arin-Berd I, Architecture Erebuni**, Yerevan, 1961

bilim dünyasına kazandırmak için, R. M. Boehmer çalışmalarına başlasa da İran-Irak savaşının başlaması Boehmer'in çalışmasını yürütmesine mâni olmuştur. G. R. J. Lawson ve C. A. Burney, ise 1956'da bölgede arkeolojik araştırmalar ve yüzey araştırmaları yaparak, pek çok Urartu kalelerinin planını çizmişlerdir. Bu çalışmaları 1966'da II. Sarduri döneminde inşa edildiği düşünülen, Muş ili Varto ilçesinde yer alan Kayalıdere Kalesi'nde yapılan kazı çalışmaları takip etmiştir. M. Salvini ve P. Hulin tarafından bölgede bulunan kitabeler üzerinde yapılan çalışmalar, tarihi ve arkeolojik araştırmaların Urartu coğrafyasında ivme kazanmasını sağlamıştır.¹³¹

Türk bilim insanlarının Urartulara yönelik çalışmaları ise 1959-1963 yıllarından sonra başlamıştır. Bilim insanlarımızca yapılan ilk Urartu kazısı, Tahsin Özgüç başkanlığındaki ekip tarafından Erzincan/Altıntepe'de yapılmıştır. II. Argiştı (MÖ 714-685) döneminde inşa ettirilen bu yerleşmede yapılan kazılarda, Tuşpa'daki kral kaya mezarlarını anımsatan taş mezarlar bulunmuştur.¹³²

Özgüç tarafından başlatılan bu çalışmalardan sonra, Türk bilim insanları tarafından Urartu arkeolojisi önem kazanmıştır. 1959-1962 Ernis/Evditepe Nekropolündeki kazı çalışmalarında nekropol alanı Erken Demir Çağı'na tarihlendirilirken, 1959-1961 yılları arasında Adilcevaz kabartması çalışmaları ve Toprakkale kazısı yapılmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra B. Ögün ve E. Bilgiç tarafından 1961'de Kef Kalesi kazı çalışmalarına başlanılmıştır.¹³³ Yine 1961 yılı içinde A. Erzen tarafından Van/Çavuştepe'de kazı çalışmaları yürütülmüştür. A. Erzen tarafından 1967'de "*Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi*" kurulmuş ve böylece Urartu'nun; sulama sistemleri, ulaşım ağı, güney yayılımı, kültürü, taş ocakları ve MÖ II. binde

¹³¹ Stephan E. Kroll, William G. Doty, "Excavations at Bastam Iran." *Archaeology*, Sayı: 25.4 (1972): s. 292 vdd.; Wolfram Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.", *AJA*, Sayı: 84/3, (1980), 299 vdd.; Wolfram Kleiss, "Ausgrabungen in den Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili), 1969" *AMI*, Sayı: 3, (1970), s. 7-65; Belli, "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", s. 31 vd.; Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, s. 7 vd.; Charles Allen Burney, G. R. J. Lawson, "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik", *Anatolian Studies*, Vol:8, (1958), s.211 vd.

¹³² Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları", *Belleten*, Sayı:98 Cilt:25, (1961), s.253 vd.; Ceylan, "Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri", s. 71 vd.; Karageçi, "Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 41 vd.

¹³³ Emin Bilgiç, Baki Ögün, "Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz", *Anatolia*, Sayı:8, (1964), s.94.

Doğu Anadolu boya ve bezemeli çanak-çömlek kültürü gibi konularda önemli araştırmalar yapılmıştır.¹³⁴

1974 yılında A. Erzen, V. Sevin ve O. Belli öncülüğünde Giyimli (Hırkanis)¹³⁵, K. Balkan tarafından ise Anzavurtepe ve Giriktepe¹³⁶ kazıları yapılmıştır. Gerçekleştirilen bu çalışmalar neticesinde, keşfedilen kitabeler üzerinde, A. M. Dinçol ve B. Dinçol tarafından 1975'te çalışmalar yapılmıştır. Keban Barajı kapsamında ise 1980-1986 yılları arasında Elâzığ/Malatya Bölgesi¹³⁷ kazı çalışmaları V. Sevin ve O. Belli tarafından yapılmıştır.¹³⁸

Bölgede farklı zamanlarda birçok kazı yine yapılmıştır. Bunlar şu şekildedir; 1986-1991 yılları arası M. T. Tarhan tarafından yürütülmüş olan Van Kalesi ve Höyüğü kazısı¹³⁹, A. Çilingiroğlu, Dilkaya Höyüğü¹⁴⁰ ve 1989'da Ayanis Kalesi¹⁴¹ kazıları gerçekleştirilmiştir. Veli Sevin tarafından ise Hakkâri Kazıları¹⁴² ile Karagündüz Kalesi ve Nekropolü Kazıları¹⁴³, Oktay Belli tarafında da Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları¹⁴⁴ ile Aşağı ve Yukarı Anzaf kaleleri¹⁴⁵ kazıları gerçekleştirilmiştir. Yine Oktay Belli başkanlığında oluşturulan bir ekip tarafından Nahcivan'da yüzey araştırması ve sulama sistemleri üzerine bir çalışma yürütülmüştür. Alpaslan Ceylan başkanlığındaki bir ekip tarafından 1998-2013 yılları arasında Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illerinde yapılan yüzey araştırmaları, 2014 yılından itibaren Akın Bingöl başkanlığındaki bir ekip tarafından sürdürülen Kars ve

¹³⁴ Afif Erzen, "Çavuştepe Kazısı", **Belleten**, Sayı: 37, (1973), s. 438-441; Tarhan, "Başkent Tuşpa", s. 297 vd.; Belli, "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", s. 32 vdd.; Günaşdı, "**Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**", s. 86 vd.

¹³⁵ Afif Erzen, "Giyimli (Hırkanis) Kazısı 1972", **TAD**, Sayı: I/XXI, (1974), s. 13 vdd.

¹³⁶ Kemal Balkan, "Ein Urartaischer Tempel Auf Anzavurtepe Bei Patnos Und Hier Entdeckte Inschriften", **Anatolia**, Sayı:5, (1960), s.99 vd.

¹³⁷ Veli Sevin, "İmikkuşağı Kazıları 1981", **IV. KST**, (1982), s. 121 vdd.;

¹³⁸ Belli, "Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", s. 38 vd.; Belli, "Urartular", s. 147 vd.; Günaşdı, "**Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**", s. 11 vd.

¹³⁹ M. Taner Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", **KST**, Sayı: 10, Cilt: 1, (1988), s. 369.

¹⁴⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", **KST**, Sayı:7, (1985), s.151.

¹⁴¹ Altan Çilingiroğlu, Zafer Derin, "Ayanis Kalesi Kazıları 1998", **KST**, Sayı:21, Cilt:1, (2000), s.397.

¹⁴² Veli Sevin, Aynur Özfirat, Ersin Kavaklı. "1997-1999 Hakkâri Kazıları." **KST**, Sayı: 22, Cilt: 1, (2001): 355 vdd.

¹⁴³ Veli Sevin, Ersin Kavaklı, "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", **KST**, Sayı: 16, Cilt: 1, (1994), s. 331 vdd.

¹⁴⁴ Oktay Belli, Ersin Kavaklı, "1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", **KST**, Sayı: 21, Cilt: 1, (1999), s. 435 vdd.

¹⁴⁵ Oktay Belli, Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları", **KST**, Sayı: 23, Cilt:2, (2002), s.275.

Iğdır illeri yüzey araştırmaları hem bölge tarihi açısından hem de Urartu tarihi açısından önemlidir.¹⁴⁶

Yabancı bilim insanları tarafından başkent Tuşpa'da yer alan Toprakkale ve Van Kalesi'nde yürütülen çalışmalar ile Transkafkasya'da gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmaları Urartu Devleti'ne yönelik bilgilerimizin temelini oluşturmaktadır. Türk bilim insanları ve seyyahların çalışmaları neticesinde Urartu kültürünün çok geniş alanlara yayıldığını ve bölgede daha sonra kurulan uygarlıkları etkilediğini ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁷ Urartu araştırmalarına yönelik yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonucu keşfedilen ve çözümlenen yazıtlar üzerinde pek çok farklı üniversiteden bilim insanları çalışmaktadır.

2.2.1.1. Beylikler Dönemi

Anadolu topraklarında büyük bir siyasi güce sahip olan Hitit Devleti, MÖ II. binde yaşanan Ege göçleri sonucunda yıkılmıştır. Bu durum Anadolu'da siyasi dengelerin değişmesine yol açmış, böylece otoriter ve büyük devletler güç kaybederek yıkılmıştır. Yıkılan bu devletler yerlerini artık yerel beyliklere bırakmışlardır.¹⁴⁸ Mezopotamya bölgesindeki Asur Devleti ise tekrar güçlenerek, yayılmacı dış siyaseti neticesinde Asur kralı I. Salmanassar'ın saltanatı sırasında Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırmıştır.¹⁴⁹ Bu devletin yıkılmasıyla bölgedeki bazı Hurri kökenli topluluklar Doğu Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır. Bu bölgede dağların yüksek kesimlerine yerleşen Hurriler, Doğu Anadolu Bölgesi'nin sunmuş olduğu coğrafi şartların sonucunda, artık göçebe yaşam tarzını benimseyen bir topluluk olmuştur.¹⁵⁰ Burada dağınık olarak yaşamlarını sürdüren bu topluluklar, bölge üzerinde oluşabilecek tehditlere ve Asur Devleti'nin emellerinin sonucu olarak bir araya

¹⁴⁶ Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", s.181; Alpaslan Ceylan, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *AST*, (2000), Sayı:18, Cilt:2, s.71; Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", *AST*, (2003), Sayı:20, Cilt:2, s.311; Karageçi, "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", s.82; Alpaslan Ceylan, Yavuz Günaşdı, "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:4, Sayı:13, (2017), s.318; Mustafa Karageçi, "Borluk Vadisi Erken Demir Çağı Mezarı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1(ek) (2016), s.254; Akın Bingöl, "2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, Sayı:33, Cilt:2, (2015); Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, "2015 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, Sayı:34, Cilt:1, (2017), s.265.

¹⁴⁷ Belli, "Urartular", s. 140 vdd.

¹⁴⁸ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 94; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 59 vd.

¹⁴⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa, Ekin Yayınevi, 2015, s. 223.

¹⁵⁰ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 20; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 232, Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 28; Akın Bingöl, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası" *Özsait Armağanı Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, (2011), s. 73.

gelmişlerdir. MÖ 13. ve 9. yüzyıllar arasında Asur başta olmak üzere çeşitli tehditlere karşı bir araya gelen bu toplumlar, “Uruatri ve Nairi. Konfederasyonları’nı” oluşturmuştur. Konfederasyon daha sonraları “Urartu’nun Proto Tarihi” ve “Urartu’nun Arkaik Dönemi” gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁵¹

Bu konfederasyonun coğrafi konumu hakkında aktarılan bilgilere baktığımızda; coğrafi konumu ve sınırı hakkında kesin bir kanı olmamakla beraber, Uruatri Ülkesinin coğrafi konumu için Bingöl Dağları, Muş, Tatvan, Bulanık ve Malazgirt’in yer aldığı coğrafi bölgeyi gösterebiliriz. Nairi Ülkesi için ise; Van Gölü’nün güney ve kuzeybatısındaki Hubuşkia, Kırhi ve Diyarbakır yakınlarında yer alan Tumme’den kuzeyde Erzurum civarındaki Diauehi ülkesine kadar olan bölge coğrafi konum olarak gösterilebilir.¹⁵²

Uruatri ve Nairi Konfederasyonlarını oluşturan toplumlar hakkındaki bilgilerimiz, Asur krallarının bölgeye düzenledikleri seferler sonucunda bıraktıkları yazıtlara dayanmaktadır. Adına ilk defa I. Salmanassar döneminde rastlanan Uruatri Ülkesi; Asur tapınağının tekrardan inşasından bahseden bir kitabede geçmektedir. Bu kitabede I. Salmanassar, Uruatri üzerinde yaptığı seferden bahsederek, 8 ülkeyi ele geçirdiğini, 51 tane şehri yakıp yıktığından bahsederek, üç gün içerisinde bu başarıya ulaşmasını anlatmaktadır.¹⁵³ Urartu tarihi için büyük bir öneme sahip olan bu kitabede geçenler şöyledir:

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve Assur’a ve yüce tanrılaraellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim, ordumu harekete

¹⁵¹ Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, Roma, 1967, s. 32; Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler” s. 70 vd.; Bingöl, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası” s. 73; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 16 vd.

¹⁵² Tarhan, “M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, s. 39 vd.; Alpaslan Ceylan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, (2017), s. 522 vd.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.32; Oya San, “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı” *OLBA*, III, (2000), s. 19 vd.; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 9 vd.; Kemalettin Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, *Urartu: Doğu’da Değişim*, (2011), s. 21; Mustafa Karageçi, Yavuz Günaşdı, “Erzurum’da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, (2019). S. 786 vd.

¹⁵³ Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”, s. 20 vd.; Zimansky, *Ecology and Empire The Structure of the Urartian State*, s. 49; Paul Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, *History And Culture*, (1995), New York, s.1138; Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, s.76 vd.; Zimansky, “Urartu Krallığı ve Topografya”, s.76; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.29 vd.; Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutupri-Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, s.70; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.24 vd.

geçirdim vegüçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Utun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun'u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım. Genç adamlarını seçtim ve benden korkmaları ve bana hizmet vermeleri için alıkoydum..."¹⁵⁴

Bu kitabede yazılanlara dikkat edildiğinde Uruatri ile ilgili bazı önemli bilgilere yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden ilki kitabe içerisinde geçen “*benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı*” ifadesidir. Bu ifadeden anlaşılan ise Uruatri ülkesini Asur devletinin önceden beri tanıdığı ve bir dönem Asur’a bağlıyken sonrasında artık gitgide Asur’a bağılılığını yitirdiği anlaşılmaktadır. Kitabedeki ikinci önemli bilgi ise; “*(Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım*” cümlesidir. Bu cümleden çıkan sonuç ise Uruatri Ülkesinin birden fazla topluluğun bir araya gelip, yapılanmasıyla oluşmuş olmasıdır. Tehlikeler karşısında bir araya gelebilen Uruatri beylikleri, kurdukları bu siyasi teşkilatlanma sayesinde güçlü orduları ve kaleleri kontrol edebilmişlerdir.¹⁵⁵ Asur kralı I. Salmanassar’ın Uruatri üzerine düzenlediği bu seferin amacının kitabede geçen bilgilere göre bölgedeki zengin maden yatakları ve Anadolu’ya açılan ticaret yollarını kontrol altına almak olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ Bakır ve demir madeni yönünden yoksul yer altı kaynaklarına sahip olan Mezopotamya, Doğu Anadolu’nun bazı madeni kaynaklarına ihtiyaç duymaktaydı. Bu sebepten dolayı Asur devleti ihtiyaç gereksinimi olan ham maddeyi vergi, ticaret,

¹⁵⁴ Daniel David Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia I**, The University of Chicago Press, Chicago, 1926, No:114, s.39; Antonio Sagona, Paul Zimansky, **Ancient Turkey**, Routledge World Archaeology, London, 2009, s.318; Alpaslan Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler (Antlaşmalar)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s.176. Mahmut Pehlivan, "Daya (e) ni/Diau (e) hi." **Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları**, Erzurum, (1991), s. 23. Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s.5; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 29.

¹⁵⁵ Georgii Aleksandrovitch Melikişvili, **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, Moskova, 1960, s. 81; Albert Kirk Grayson, **Assyrian Royal Inscriptions I**, Wiesbaden, 1972, s. 81; Tarhan, “**M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**”, s. 88 vd.; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler (Antlaşmalar)**, s. 177; Mirjo Salvini, **Geschichte und Kultur der Urartäer**, Darmstadt, 1995, s. 29 vd; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 29.

¹⁵⁶ Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler” s. 71 vd.; Belli, “Urartular”, s. 139 vd.; Oktay Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, (2000), s. 409 vd.; Alpaslan Ceylan, **Sarıkamış’ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, 2001, s. 20 vd.; Özgül, **Eskiçağ’da Yukarı Aras Vadisi**, s. 122 vd.; Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)**, s. 43 vd.; Karageçi, **Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 73.

haraç ve düzenlediği seferler ile temin etmeye çalışmıştır. Bu yüzden Doğu Anadolu coğrafyası zengin madenleri ve Asur'a yakın olması sebebiyle Asur devleti için önemli bir hedef haline gelmiştir.¹⁵⁷

Urartu'nun proto tarihi hakkındaki ilk bilgiler Asur kralı I. Salmanassar'dan itibaren görülmektedir. I. Salmanassar'dan sonra 30 yıllık bir dönemde Uruatri hakkında Asur kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durum I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta dönemine kadar sürmüştür. Bununla ilgili iki görüş ön plana çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilki, Uruatri ülkesinin tamamının Asur boyunduruğu altına girmiş olması, ikinci görüş ise Asur devletinde çıkan bir iç karışıklık neticesinde yayılma siyasetine bir süre ara vermek zorunda kalmasıdır.¹⁵⁸

Asur tahtına I. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 1244-1208) geçmesiyle birlikte bölge ile ilgili yeni bir terimden bu kralın birinci yıl kayıtlarında bahsedilmektedir¹⁵⁹. Bu terim, Van Gölü ve çevresini tanımlamak için kullanılmış olan ve coğrafi anlam taşıyan, "*Nairi Ülkesi*" terimidir. Asurlular tarafından kullanılan bu terim, MÖ 9. yüzyıl başlarında Uruatri'yi meydana getiren yerel beylikleri kapsayan bir isim haline gelmiştir.¹⁶⁰

I. Tukulti-Ninurta Nairi üzerine tertip ettiği seferleri kayıt altına aldırıştır.¹⁶¹ Bu kayıtlardan edindiğimiz bilgiye göre, I. Tukulti-Ninurta 43 Nairi Ülkesi kralını yenilgiye uğrattığından bahsetmiştir. Verilen diğer bir bilgi ise, Nairi Ülkelerini vergiye bağlayarak, bu bölgenin artık Asur kontrolü altına alındığıdır. Bahsedilen kralların Nairi Konfederasyonunu oluşturan yerel beyler olduğunu söyleyebiliriz. Uruatri'yi meydana getiren beylikler gibi bir tehlike karşısında birleşen bu yerel

¹⁵⁷ Peter Roger Stuart Moorey, **Ancient Mesopotamian Materials and Industries: the Archaeological Evidence**, Oxford, Clarendon Press, 1994, s. 246; Matthew Jamie Szudy, **Archery equipment in the Neo-Assyrian period c.I**, Viyana Üniversitesi Doktora Tezi, 2015, s. 141; James David Muhly, **Copper and tin. The distribution of mineral resources and the nature of the metals trade in the Bronze Age**, New Haven, 1973, s. 290.

¹⁵⁸ Özgül, **Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi**, s. 89.

¹⁵⁹ Luckenbill, **ARAB I**, no. 144; Albert Kirk Grayson, **Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C.**, s. University of Toronto Press, 1987, s. 268; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler (Antlaşmalar)**, s. 179.

¹⁶⁰ Melikişvili, **Urartskie Klinobraznye Nadpisi**, s. 173 vd.; Tarhan, "**M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**", s. 173 vd.; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 24 vd.; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 6; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 31.

¹⁶¹ Luckenbill, **ARAB I**, no. 142; Igor Michalovic Diakonoff, "Assiro-vavilonskie istocniki po istorii Urartu", **Vestnik Drevnei Istorii II**, (1953), no. 2; Ernst Friedrich Weidner, "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger" **AFO NF XII**, (1959) s. 10 vd.; Salvini, **Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu**, s. 18 vdd.

beylikler, siyasi organizasyonları sayesinde bir araya gelerek, Asur tehditlerine karşı Nairi Ülkesini kurmuşlardır. Fakat kurdukları bu konfederasyon Asur devletine karşı cesurca savaşa da I. Tukulti-Ninurta karşısında yenilgiye uğramaktan kaçamamıştır.¹⁶²

I. Tukulti-Ninurta'nın ardından bir dönem yayılma siyasetine ara veren Asur devleti, I. Tiglat-Pileser'in (MÖ 1115-1077) tahta geçmesiyle duraklama devrinden çıkarak, yayılmacı siyasetine tekrardan geri dönmüştür. I. Tiglat Pileser'in tahta geçmesiyle Nairi Ülkesi üzerine seferler düzenlemeye Asur devleti kaldığı yerden devam etmiştir. Bu kralın saltanatının ilk beş yılı içerisinde düzenlemiş olduğu seferleri anlatan ve Asur'daki Anu-Adad tapınağında bulunan "*Prizma Kitabesi*"nde kralın saltanatının ilk üç senesinde Nairi topraklarına düzenlediği seferde Asur'a karşı bir araya gelen 23 Nairi kralını ve Nairi ülkelerinin 60 kralını, bunlara yardım amacıyla gelen beyleri yenilgiye uğratarak vergiye bağlamış ve Yukarı Deniz'e kadar sürmüştür.¹⁶³

Asur kaynaklarında Nairi Ülkesi ismine pek çok kez rastlanılmasına karşın dağlık bölge anlamına gelen Uruatri ismine I. Salmanassar'dan sonra, Arami göçlerinin bir neticesi olarak Asur kayıtlarında yalnızca bir kere rastlanılmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Asur-bel-kala (MÖ 1074-1057) dönemi yazıtlarında Uruatri ismi tekrar geçmektedir. Asur-bel-kala Uruatri ülkesi üzerine düzenlediği seferde, onların 32 şehrini aldığından bahsetmektedir.¹⁶⁴

Asur-bel-kala'dan sonra Uruatri ve Nairi ülkeleri üzerine seferler düzenleyen diğer bir Asur kralı ise II. Adad Nirari (MÖ 911-891)'dir. Bu kralın döneminde Uruatri ve

¹⁶² Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 31.; Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 21; Zimansky, *Ecology and Empire The Structure of the Urartian State*, s. 49; Ceylan, *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, s. 84.

¹⁶³ Luckenbill, *ARAB I*, s. 236,270; Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 21; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 31; Pehlivan, "Daya (e) ni/Diau (e) hi" s. 24 vd.; Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", *AÜDTCF Dergisi*, Sayı, 1-2(31), (1987), s. 423; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 31; Recep Özman, "Asur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, (2000), s. 247.

¹⁶⁴ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 30 vd.; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 12; Andre Dupont-Sommer, *Les Arameens*, Paris, 1949, s. 24; Salvini, *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, s. 62; Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler", s. 90; Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 233; Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, no. 216; Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C.*, s. 91.

Nairi ülkeleri işgal edilerek, çeşitli vergiler alınmıştır.¹⁶⁵ II. Adad Nirari'den sonra tahta geçen II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) bölge üzerine yaptığı seferler sonucu Nairi ülkesini işgal etmiştir. Diğer bir Asur kralı olan Asur-nasir-pal (MÖ 883-859) ise Uruatri ve Nairi ülkelerine karşı askerî harekâtlar düzenlemiş ve elde ettiği başarıları ise kayıt altına aldırılmıştır.¹⁶⁶

Asur krallarının bölgeye karşı düzenlediği bu seferler, Uruatri ve Nairi Konfederasyonlarını ortak düşman karşısında topyekûn hareket etmeye mecbur bırakmıştır. Böylece Asur devleti bu iki ülke ve bunları vücuda getiren yerel beyliklerin bir araya gelerek birleşmesine ve sonuç itibarıyla Urartu Devleti'nin kurulmasına yardımcı olmuştur. Urartu'nun Proto Tarihi diyebileceğimiz ve MÖ 13.-9. Yüzyıllar arasını kapsayan konfederasyonlar evresi sona ererek, MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında Van merkezli yeni bir devlet kurulmuştur.¹⁶⁷

2.2.1.2 Devlet Dönemi

MÖ 10. Yüzyılın ortalarına doğru Asur Devleti'nin Uruatri ve Nairi toprakları üzerine düzenlediği seferler gittikçe artmaya başlamıştır. Asur krallarından I. Tiglat-Pileser ve II. Asurbanipal döneminde, "Uruatri ve Nairi Konfederasyonları" bölgeye yönelik artan ekonomik baskılar ve seferler karşısında artık birleşmeye karar vermişlerdir. Böylece Urartu Devleti kurulmuştur. MÖ 850'li yıllarda kurulan bu devletin kuruluş evresi hakkındaki bilgilerimiz yine Asur kaynakları ile sınırlıdır. Asur krallarından III. Salmanassar'ın saltanat dönemine ait olan "Monolit Yazıtı", Urartu Devleti'nin ilk kralının "Aramu/Arame" adında biri olduğunu ve bu devletin başkentinin "Sugunia" olduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁸ Yukarıda adından bahsettiğimiz kitabenin bir kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

¹⁶⁵ Luckenbill, *ARAB I*, s. 360 vd.; Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C.*, s. 30 vd, 52 vd, 148 vd.; Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, s. 419 vd.

¹⁶⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 31; Luckenbill, *ARAB I*, s. 126 vd.; Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, no. 216; Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C.*, s. 52.

¹⁶⁷ Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler" s. 80; Karageçi, *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 79; E. Bilgiç, "Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi", *TAD*, Sayı: 9/1, (1959), s. 44 vdd.; Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, s. 32 vd.

¹⁶⁸ Tarhan, "*M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*", s. 1 vd.; Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler", s. 69 vd.; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 29; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 34 vd.; Veli Sevin, "Urartu-Bianili Krallığı", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 30, (2012), s. 44; Özman, "Assur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması", s. 251; Alpaslan Ceylan, Nezahat Ceylan, "İran Coğrafyası'nda

“... Urartu’lu Arame’nin krali şehri Sugunia’ya yaklaştım. Şehre saldırdım (ve) zapt ettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir sütun diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Sugunia’dan yola çıktım. Nairi ülkesinin denizine indim...”¹⁶⁹

III. Salmanassar dönemine ait olan bu kitabede anlatılanlara göre Asur kralı, Urartulu Arame’nin başkentine yani Sugunia üzerine düzenlediği seferle burayı alarak, Urartu askerlerini öldürdüğünden bahsetmektedir. Başkent Sugunia’nın çevresindeki 14 şehri de işgal ederek, Nairi ülkesinin denizine doğru yönelmiştir.¹⁷⁰ III. Salmanassar’ın Urartu Devleti üzerine düzenlemiş olduğu bu seferde, adından bahsedilen Sugunia şehrinin coğrafi konumu hakkında net bir görüş olmamakla beraber, bazı araştırmacı bilim insanları coğrafi konumu hakkında görüşlerini bildirmişlerdir. Tarhan’a göre bu kent, Van Gölü’nün güneyindeki Hubuşkia ile komşudur.¹⁷¹ Bazı bilim insanlarına göre ise bu şehir Van Gölü’nün güneybatısında yer almaktadır.¹⁷² Olmstead ise bu şehrin Siirt ve çevresinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁷³ III. Salmanassar krallığının üçüncü senesinde Urartu kralı Arame üzerine yeniden bir sefer tertip ederek yola çıkmıştır. Asur kralı bu seferinde Urartu’nun başkenti olarak Sugunia yerine Arzaşkun’dan bahsetmiştir. Bu durum Urartu Devleti’nin başkentinin Arzaşkun’a taşındığını göstermektedir. III. Salmanassar Urartu üzerine düzenlemiş olduğu bu seferden yıllıklarında şu ifadelerle bahsetmektedir:

“... Daiaeni’den yola çıktım. Urartulu Arame’nin krali şehri olan Arzaşku’ya yaklaştım. Urartulu Aramu, benim güçlü, dehşet saçan silahlarımdan ve savaş gücümünden, korktu ve şehrini terk etti.

Urartular”, **KAF DAĞI**, Cilt:1, Sayı:1, (2016), s.14; Zimansky, **Ecology And Empire: The Structure of The Urartian State**, s.49; Canan Toker, “Başkent Tuşpa Çevresi Yerleşim Analizi Işığında Urartu Toplum Yapısı”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Sayı:7, (2018), s.51; Üngör, “Kuzeydoğu Anadolu’da Önemli Bir Demir Çağı Merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay)”, s. 758; Luckenbill, **ARAB I**, no: 598.

¹⁶⁹ Luckenbill, **ARAB I**, no: 598; Albert Kirk Grayson, **Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C. II (858-745 B.C)**, s. University of Toronto Press, 1996, s. 14-15 23b-25’a/25b 29a.

¹⁷⁰ Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler”, s. 88; Ceylan, Ceylan, “İran Coğrafyası’nda Urartular”, s. 14.

¹⁷¹ Tarhan, “**M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**”, s. 68; Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler”, s. 88.

¹⁷² Boris Borisovich Piotrovskii, **The Kingdom of Van and its Art**, London, 1967, s. 2; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 29; Karageçi, **Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 81.

¹⁷³ Albert Ten Olmstead, **History of Assyria**, Chicago-London, 1968, s. 63 vd.;

*Adduri dağına çıktı... Aramu, hayatını kurtarmak için, yalçın dağlara tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, onun ülkesini ayaklarımın altında çiğnedim. Onun şehirlerini çöle çevirdim. Arzaşku'yu civarındaki şehirlerle birlikte yıktım, tahrip ettim (yaktım). Kapısının önüne başlardan oluşan dört piramit (sütun) diktim. (İnsanlarının) bazılarını canlı olarak bu piramitlere bağladım, diğerlerini piramitlerin çevresindeki kazıklara astım. Arzaşku'dan yola çıktım...*¹⁷⁴

Yazıtta adı geçen Arzaşkun şehrinin coğrafi konumu hakkında bilim insanları tarafından kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu şehrin coğrafi konumu ile alakalı; Van Gölü'nün güney batısında yer alan Bulanık civarında olduğu,¹⁷⁵ Van Gölü'nün doğusu ve kuzeydoğusunda yer aldığı¹⁷⁶ ve Van Gölü'nün kuzey kıyısı¹⁷⁷ olduğu gibi farklı görüşler ortaya atılmıştır. Salvini'ye göre ise Arzaşkun şehri Urmiye Gölü'nün güney-güneybatısında yer almaktadır.¹⁷⁸ Yazıtta bahsedilen göller bölgesinin ise, Asur ordusunun Uruatri ve Nairi toprakları üzerine yaptığı seferlerin güzergahlarına da bakıldığında, Arzaşkun'un coğrafi konumunun Bingöl ve çevresinde yer aldığı düşünülebilir.¹⁷⁹ III. Salmanassar'ın tahta geçişinin yedinci ve on beşinci senelerinde Urartu üzerine tekrar sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Asur kralı düzenlediği seferlerden yıllıklarında şu ifadelerle bahsetmektedir:

“... Tunubini ülkesinin geçidine girdim (ve) Urartu ülkesinden Aramu'nun şehirlerini Fırat nehrinin kaynağına kadar tahrip ettim, yıktım, yaktım. Fırat nehrinin kaynağına yürüdüm, orada tanrılarıma kurbanlar sundum (ve) Asur'un silahlarını temizledim... Nairi'nin Yukarı ve Aşağı Daniz'i ve Güneş'in Battığı

¹⁷⁴ Luckenbill, **ARAB I**, no: 604-605; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 189.

¹⁷⁵ Loon, **Urartian Art**, s. 7; Burney, Lang, **The Peoples of The Hills**, s. 130; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 34.

¹⁷⁶ Kinnier Wilson, “The Kurbail Statue of Shalmeneser III”, **Iraq**, Sayı: 24, (1962), s. 90 vd.; Boris Borisovich Piotrovskii, **Urartu**, Cenova, 1969, s. 108

¹⁷⁷ Sayce, “The Kingdom of Van (Urartu)”, s. 173; Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler”, s. 89.

¹⁷⁸ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 40.

¹⁷⁹ Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 35.

*Büyük Deniz'den Amanus Dağlarına kadar uzanan toprakların
fatih; Hate ülkesinin tamamını yönettim... ”¹⁸⁰*

Bu kitabede anlatılanlara bakıldığında, Urartu devletinin kralının hala Arame olduğu ve III. Salmanassar'ın Anadolu'ya yönelik büyük bir sefere çıktığı anlaşılmaktadır. Seferin amacının ise Anadolu'nun ticaret yollarını ve zengin yeraltı kaynaklarını ele geçirmek olduğu söylenebilir. Kitabede adı geçen “Nairi'nin Yukarı Denizi ve Nairi'nin Aşağı Denizi” isimlerinin sırasıyla Van Gölü ve Kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.¹⁸¹

Kral III. Salmanassar'ın MÖ 832'de Urartu'ya yönelik düzenlediği seferin kayıtlarında, Urartu Devleti'nde taht değişikliğine gidildiği anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre Urartu tahtına Lutipri oğlu Sarduri geçmiştir. Arame ile aynı soya mensup olmayan I. Sarduri'nin Urartu tahtına nasıl geçtiği ise bilinmemektedir. Fakat Asur'un sıkı baskısı karşısında bitap düşen Arame'nin bir iç müdahale sonucu tahtını I. Sarduri'ye bırakmış olduğu öne sürülebilir.¹⁸² III. Salmanassar'ın yukarıda bahsi geçen Urartu seferine yönelik kayıtları ise şöyledir:

*“Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi
topladım; turtanu Daian-Asur'u büyük ordularımın başkomutanını,
ordularımın başında Urartu'ya karşı gönderdim... Urartulu Seduri
bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi,
savaş teklif etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun
askerinin cesetleriyle doldurdum.”¹⁸³*

Kitabede yazılanlara göre III. Salmanassar, I. Sarduri üzerine düzenlemiş olduğu bu sefere kendisi iştirak etmeyerek, başkomutanı Daian-Asur'u göndermiştir. Murat

¹⁸⁰ Luckenbill, **ARAB I**, no: 636; Hakan Sivas, **Urartu ile İlgili Asur Kaynakları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 1991, s. 78.

¹⁸¹ Oscar White Muscarella, **The Catalogue of Iveries from Hasanlu Iran**, Philadelphia, 1980, s. 214; Barnett, “Urartu”, s. 331; Pehlivan, **Daya(e)ni/Dia(a)hi**, s. 27; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 37; Ceylan, **Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri**, s. 93.

¹⁸² Nicolas Adontz, **Histoire d'Arménie**, Paris, 1946, s. 181; Tarhan, “**M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**”, s. 61 vd.; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 39; Sevin, “Urartu-Bianili Krallığı”, s. 30; Sivas, **Urartu ile İlgili Asur Kaynakları**, s. 85; Charles Allen Burney, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, **Anatolian Studies**, Vol:7, (1957), s.39 vd; Seton Lloyd, **Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia**, Published by the University of California Press in the United States, (1989), s.100; Erkan Konyar, “Aşağı Kent: Tuşpa”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:24, (2011), s.84;

¹⁸³ Luckenbill, **ARAB I**, no: 584; Sivas, **Urartu ile İlgili Asur Kaynakları**, s. 85; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 191.

Nehri'ni geçen Asur ordusu, I. Sarduri ile savaşmıştır. Fakat kitabede savaşın nerede yapıldığına yönelik herhangi bir ifade geçmemektedir. Buna karşılık Urartu kralının savaşın yapıldığı MÖ 832 yılında, Tuşpa'da ikamet ettiğini söyleyebiliriz. Asur'a karşı ilk savaşında yenilgiye uğrayan I. Sarduri Asur tarafından oluşabilecek tehlikelere karşı başkenti Tuşpa'ya taşımış olabilir.¹⁸⁴

MÖ 840-830/825 yılları arasında Urartu Devleti'ni yöneten I. Sarduri'ye ait yazıtlar, Urartu'nun şimdiye kadar ele geçirilen ilk kitabeleridir.¹⁸⁵ I. Sarduri'ye ait olduğu bilinen ve Van Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan “Sardur Burcu” (Madır Burcu) adlı yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

*“Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşından korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri'nin kitabesi. Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç alan Sardur'um. Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle söyler: Ben bu taş bloklarını Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim.”*¹⁸⁶

Kitabede adı geçen kral, Lutipri'nin oğlu Sarduri olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeye göre ise kendinden önceki Urartu kralı olan Arame ile hiçbir şekilde bağının olmadığı anlaşılmaktadır. Kitabede geçen diğer bir isim olan Lutipri ise Asur kaynaklarında, kral II. Asur-nasir-pal (MÖ 883-859) dönemi yazıtlarında “Lapturu/Lapturi” olarak geçmektedir. Bu Asur kitabesi ise şöyledir:

“...Tuşha şehrinde kaldığım sırada Bit-Zamani'li Ammebala'dan, Subria'lı İli-hite'den, Nirdun ülkesinden Tupusu'nun oğlu Lapturu'dan haraç aldım ve Urumu ülkesinin iç kısımlarında (ve)

¹⁸⁴ Paul Zimansky, “Urartu ve Çağdaşları”, **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s. 108; Sevin, “Urartu-Bianili Krallığı”, s. 30; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 39.

¹⁸⁵ Zimansky, **Ecology and Empire The Structure of the Urartian State**, s. 50; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 43; Margaret R. Payne, **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 7; Füzüzan Kınal, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi”, **AÜDTCF Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1-2, (1954), s.80.

¹⁸⁶ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s.17. Ayla Baş, “Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik”, **Uluslararası Amisos Dergisi**, Sayı:1, Cilt:1, (2016), s.49; Ertan Kuşçu, **Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s.4; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 191.

Nairi ülkelerinin iç krallarından-arabaları atları, katırları, gümüşü, altını, tunç kapları, öküzleri, koyunları ve şarabı haraç olarak kabul ettim. Nairi ülkelerine angarya işler yükledim.”¹⁸⁷

Kitabeden öğrendiklerimize göre, hükümdarlığının ikinci senesinde bu bölgeye karşı sefer düzenleyen ve çoğu yeri alan II. Asur-nasir-pal, Urartu kralı I. Sarduri’nin babası Lutupri’yi boyunduruğu altına alarak vergiye bağlamıştır. Adı geçen bu Asur kralının beşinci yılında gerçekleşen hadiseler ise günümüze değin ulaşmıştır. Bu olaylara şöyle yer verilmiştir:

“Kasiyari dağıni geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülke(ler)ine indim. Sigisu şehrinde kamp kurdum (ve) geceyi geçirdim. Sig(isu)dan hareket ederek Tupusu’nun oğlu Labturu’nun tahkimli şehri Madara şehrine yaklaştım. Şehir iyi tahkim edilmişti; 4 sur ile çevriliydi. Şehri kuşattım. Onlar, güçlü silahlarım karşısında korktular ve memur (olmak üzere) oğullarını aldım. Onların hayatlarını bağışladım (fakat) onlaraharaç, vergi (ve) tahsildarlar koydum. Şehri temelinden yıktım (ve) tahrip ettim (ve) (onu) harabe yığınlarına çevirdim. Madara şehrinde hareket ederek Tuşha şehrine girdim. Tuşha’da bir saray açtım. Tuşha’da (n)irdun (ülkesinden) vergi (ve) haraç-atlar, katırlar, kaplar, zırh, öküz, koyun (ve) şarap-aldım. Kaslari dağının eteğindeki Tupusu’nun oğlu Labturu (tarafından yönetilen) iyi tahkim edilmiş (60) şehri temelinden yıktım, tahrip ettim ve harabe yığınlarına çevirdim.”¹⁸⁸

II. Asur-nasir-pal’e ait olan bu kitabede Labturu’nun iyi bir şekilde yönettiği ve tahkim ettiğini söylediği 60 şehri kontrol altına almasından, Urartu’nun kuruluş evresinin Labturu ile başladığı söylenebilir. Fakat kuruluşu farklı bir soya mensup olan Arame tarafından geliştirilse de merkezi bir yönetim anlayışına kavuşarak sistemli bir devlet haline tam manasıyla gelmesi I. Sarduri’nin krallığı döneminde gerçekleşmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Luckenbill, **ARAB I**, no: 446-447.

¹⁸⁸ Luckenbill, **ARAB I**, no: 499; Grayson, **Assyrian Royal Inscriptions II**, no: 636 vd.

¹⁸⁹ Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, s. 83 vd.; Veli Sevin, **Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1979, s. 142; Tarhan, **M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları**, s. 77.

Asur karşısında yenilgiye uğrayan Urartu kralı I. Sarduri, başkenti Tuşpa yaparak kendini “*Dünya Kralı*” ilan etmiştir. Urartu devletindeki gelişmeler karşısında sessiz kalamayan Asur kralı III. Salmanassar saltanatının otuz birinci yılında Daian-Asur komutasındaki bir orduyu Urartu üzerine göndermiştir. Bu sefer Asur kayıtlarında şöyle geçmektedir.

“Saltanatımın 31. Yılında... Turtan Daian-Asur’u (benim) büyük ordumun başına başkomutan olarak getirdim ve (onu) askerlerimin ve karargahımın başında sefere gönderdim. ... Muşasir ülkesinin kalesi Sapparia’ya ilerledim. Muşasir’in 46 şehri ile birlikte Sapparia’yı ele geçirdim. Urartuların müstahkem şehirlerine doğru ilerledim. Onların şehirlerinden 50 tanesini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Gilzanu’ya gelip dayandım, Uğu, Gilzanite’den ganimet olarak sığır, koyun, at aldım. Tabal ülkesinin şehirleri üzerine gittim. Perria, Şitiuaria gibi kuvvetli şehirleri ve diğer 22 şehri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Üstlerine korku saçtım, ... Asur korkusu yüreklerine oturmıştu. Şehirlerini terk ettiler. Vahşi ve dik dağlara kaçtılar. Şehirlerinden 20’sini yaktım, yıktım, tahrip ettim. Simesi geçidi ülkesinden Halman Ülkesine geldim, dayandım.”¹⁹⁰

Kitabede anlatılanlara göre, Asur kralı Urartu üzerine düzenlemiş olduğu bu seferde, ele geçirdiği ganimet ve vergilerle Asur devletini ekonomik olarak rahatlatmayı amaç edinmiştir. Yapılan bu seferler, Urartu devletinin gelişip büyümesine engel olmamakla beraber devlet merkezîyetçi bir yapıya bürünerek, sınırlarını genişletme politikasını siyasi amaç edinmiştir.¹⁹¹ I. Sarduri’den sonra Urartu tahtını oğlu İşpuini (MÖ 830-810) devralmıştır. Asur kayıtlarında İşpuini’nin ismine ilk defa kral V. Şamsi-Adad dönemi kitabelerinde rastlanılmaktadır. Bu kral Urartu üzerine düzenlemiş olduğu seferine komutanı Rabseke Mutarris-Asur’u göndermiştir. Urartu’ya karşı zafer elde eden bu komutan pek çok şehri ele geçirerek esir ve ganimetlerle Asur’a geri dönmüştür. Bu sefer Asur kayıtlarına şu ifadeler ile aktarılmıştır:

¹⁹⁰ Luckenbill, *ARAB I*, no: 588; Ceylan, *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, s. 192.

¹⁹¹ Piotrovskii, *Vanskoje Carstvo (Urartu)*, s. 80 vd.; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 28 vd.; Ceylan, *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, s. 192.

“İkinci seferimde akıllı, tecrübeli asker, sağduyu sahibi, Rabsake Mutarris-Asur’u ordum ve karargâhım ile birlikte Nairi’ye gönderdim. O, Güneşin Battığı Yukarı Deniz’e kadar ilerledi. Mektiaara’nın oğlu Sarsina (Hırsina) ‘nın 300 şehrini Uşpina’nın 200 (küçük) şehri ile birlikte 11 güçlü şehrini ele geçirdi. Onların halkına şiddetli bir darbe indirdi, onların ganimetlerini, mallarını, eşyalarını, tanrılarını, oğullarını, kızlarını, alıp götürdü. Şehrini tahrip etti, yıktı, ateş ile yaktı. Dönüş yolunda Sunbai halkına şiddetli bir darbe indirdi. Nairi’nin bütün krallarından eyere alıştırılmış atlardan oluşan tribut aldı.”¹⁹²

Bu kitabede adı geçen Uşpina, Urartu Devleti kralı İşpuini ile aynı kişidir. Kral İşpuini, başkent Tuşpa’yı daha korunaklı bir hale getirmek için, Zivin Kalesi’ni güneyde, Kalecik Kalesi’ni kuzeyde ve Anzaf Kalelerini kuzeydoğuda inşa ettirmiştir. Başkenti koruma altına alan İşpuini, kuzeyde Ağrı, Patnos, güneyde Tatvan civarı ve batıda ise Bulanık ovasına kadar seferler düzenleyerek bu bölgeleri kontrolü altına almıştır. Saltanatının son yıllarını ise Menua ile ortaklaşa kullanan İşpuini, yönünü güneydoğuya çevirerek Urmiye Gölü’nün güneyinde yer alan Parsua Ülkesine sefer düzenlemiştir. Bu sefer sonucu burayı ele geçiren ortak krallar İran-Irak sınırında yer alan Rowanduz Bölgesi’ndeki Muşaşir tapınağını ele geçirmek için seferler düzenlemişlerdir.¹⁹³

Urartu kralı İşpuini’nin hükümdarlığı boyunca gerçekleştirdiği faaliyetleri üç başlıkta inceleyebiliriz. Bunlardan ilki, dini bütünlük sağlamak için devlet dinini oluşturmak, ikincisi ticari ve askeri maksatlar için yol ağı oluşturmak, üçüncüsü ise yapılan bu faaliyetlerin yazıya geçirilmesidir. İşpuini döneminde inşa edilen yollardan en önemlisi “Ordu Yolu” güzergahıdır. 300 km uzunluğa sahip olan bu yol, Türkiye-İran-Irak sınırının kavşak noktasında yer almaktaydı ve Urartu devletinin önemli bir

¹⁹² Luckenbill, **ARAB I**, no: 717.

¹⁹³ Peter Hulin, “New Urartian Inscribed Stones at Anzaf”, **AS**, Sayı:10, (1960), s. 205 vd.; Karen Radner, “Between a Rock And a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku And Subria-The Buffer, States Between Assyria And Urartu”, **The Proceedings of the Symposium Held in Munich 2007**, Peeters, (2012), s.245 vd; Harun Danışmaz, “Political Relations between the Urartian and Assyrian Kingdoms: A Regional Comparison in Areas of Conflict”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, Sayı:21, (2018), s.112 vd; Ceylan, Özgül, **Eski Çağ’da Iğdır Kaleleri**, s.50; Tarhan, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutupri-Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, s.81 vd; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)** s.179;

kült şehri olan Muşasir'e kadar uzanmaktaydı.¹⁹⁴ Urartu kralı İşpuini dönemine ait faaliyetleri, Kelişin Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz.¹⁹⁵ Bu yazıtta anlatılanlara göre Muşasir (Ardini) tapınağı ve sarayı Urartu kralı İşpuini tarafından ele geçirilmiştir. Kuruluş devrini İşpuini ile tamamlayan Urartu Devleti, yükselme dönemine geçmeye başlamıştır.¹⁹⁶

İşpuini ile beraber kısa bir süreliğine Urartu devletini yönetip ardından tek başına tahta çıkan Menua (MÖ 810-786/780) döneminde ülke siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere sahne olmuş, yayılma politikasını uygulamaya geçirmiştir. Menua döneminde Urartu devleti, kuzeyde Aras Ovası'na, güneyde Yukarı Dicle'ye Asur sınırına kadar, batıda ise Fırat Nehri'ne kadar sınırlarını genişletmiştir. Sınırlarını genişletmesi ile beraber, Urartular güneydoğuda Zagros civarında yer alan Manna ülkesini tehdit eder hale gelmiştir.¹⁹⁷

Urartu kralları içerisinde en fazla kitabe bırakan Menua'ya ait 110 civarı kitabe bulunmuştur. Kuzeye, güneye ve batıya doğru birden fazla sefer düzenleyen Menua'nın kuzey seferleri çalışma sahamız açısından önem arz etmektedir. Menua döneminde ülkenin kuzeyindeki bölgelere yönelik iki sefer düzenlenmiştir. Bu seferlerden ilki Aras Nehri'nin güneyinde yer alan Erukuanı (Irekua) ülkesine düzenlemiştir.¹⁹⁸ Sefer sonucunda ülkeyi ve başkenti Luhiuni'yi ilhak ederek, ganimetle geri dönmüştür. Menua'nın düzenlemiş olduğu bu seferin ayrıntıları Körzüt Yazıtı'nda yer almaktadır.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Belck, Lehmann-Haupt, "Ueber Neuerlich Aufgefundene Keilinschriften In Russisch Und Türkisch Armenien", Zeitschrift für Ethnologie, s.126vd.; Karageçi, **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 88; Ceylan, **Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri**, s. 102.

¹⁹⁵ Peter Benedict, "The Uartian-Assyrian Inscription of Kelishin", JAOS, Sayı: LXXXI, (1961), s. 359; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 29; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)** s.196; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 42 vd.

¹⁹⁶ Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", s. 86; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 47 vd.; Özgül, **Eskiçağ'da Yukarı Aras Vadisi**, s. 103; Günaşdı, **Karasu Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 93.

¹⁹⁷ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 60 vd.; Loon, **Urtian Art**, s. 10; Özgül, **Eskiçağ'da Yukarı Aras Vadisi**, s. 103; Günaşdı, **Karasu Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 93; Karageçi, **Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 88

¹⁹⁸ Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi", s. 231.

¹⁹⁹ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s.64; Ceylan, Özgül, **Eski Çağ'da İğdır Kaleleri**, s.52; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s.202 vd; Veli Ünsal, "Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri", **Uluslararası Karadeniz İnceleme Dergisi**, Cilt:5, Sayı:5,(2008), s.18; Pınar Pınarcık, **Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012, s. 123.

Körzüt yazıtında adı geçen Erikuani (Irekua) ülkesinin bir kısmı Iğdır Ovası'nda bir kısmı ise Ermenistan'daki Gümrü şehri sınırlarındadır. Bu ülkeyi ve başkentini ele geçiren Menua, Luhiuni'ye bir kale inşa ederek, "Menuahinili" ismini vermiş ve böylece bu bölgedeki sınırlarını kontrol altında tutmaya çalışmıştır.²⁰⁰ Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesi sınırlarında kurulduğu bilinen "Menuahinili" yine Iğdır'da keşfedilen "Başbulak Yazıtı"nda şu ifadelerle geçmektedir:

*"İşpuini oğlu Minua kusursuz bir şekilde bu binayı yaptırdı ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi'ye bir kale yaptırdı. (Oraya) "Minuahinili" adını verdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır."*²⁰¹

Kuzeye yönelik ikinci seferini Diauehi ülkesi üzerine düzenleyen Menua, Diauehi üzerine sefer düzenleyen ilk kraldır. Menua'nın düzenlemiş olduğu bu sefer hakkındaki bilgilerimizi, Hasankale, Delibaba, Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) yazıtlarından edinmekteyiz. Erzurum'un Horasan ilçesine bağlı Yazılıtaş köyünde keşfedilen "Yazılıtaş Kitabesi'nde" Menua'nın düzenlemiş olduğu bu seferden şöyle bahsedilmektedir:

*"Minua der ki: Diaehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Kralı şehir Sasılı'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, (kaleleri yerle bir ettim) ... Minua der ki: Diauehi'nin kralı Utupursini önüme çıkı, ayaklarıma kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim (?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altı ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?) ... Minua der ki: Oradan iki kral (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldiriu Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim..."*²⁰²

²⁰⁰ Belli, "Uratular", s. 157; Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntıği Kalesi", s. 225 vd; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s.202 vd; Salvini, **Geschichte und Kultur der Urartäer**, s. 67 vd.

²⁰¹ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s.94; Ceylan, Özgül, **Eski Çağ'da Iğdır Kaleleri**, s.52.

²⁰² Carl Friedrich Lehmann-Haupt, **Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II**, Berlin-Leipzig, 1928-1935, no: 27; Pehlivan, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, s. 86 vd.; Pehlivan, **Daya(e)ni/Dia(e)hi**, s. 34; Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey

Kitabede belirtilenlere göre Urartu kralı Menua, bölgeyi hakimiyeti altına almış ve Diauehi'yi vergi vermeye mecbur bırakarak idarecilerini bağışlamıştır. Sefer yapılan bölge hakkında bilgi veren diğer bir kitabede Kars Sarıkamış ilçesi Zivin köyünde keşfedilen “Zivin Yazıtıdır.” Bu yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir:

“... Menua der ki: Sasili Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İspuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır...”²⁰³

Bu kitabeden anlaşılan Menua, Diauehi'yi ve başkenti Şaşılı'yu işgal ederek, bu ülkenin kralı Utupursini'yi vergi vermesi sözüyle serbest bırakmış ve Diauehi'yi Urartu'ya bağlı vasal bir ülke haline getirmiştir. Fakat coğrafi konum olarak Sarıkamış ve Tercan arasında bir yerde yer alan Diauehi ülkesinin yöneticisi bir müddet sonra isyan etmiştir. Bunun üzerine Urartu kralı I. Arğişti bu ülke üzerine sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.²⁰⁴ Menua'nın ardından Urartu tahtına geçen I. Arğişti (MÖ 786-764), babası gibi dışarıya yönelik yayılma politikası izlemiştir. 22 sene tahtta kalan I. Arğişti, ülkenin sınırlarını genişleterek, siyasi ve ekonomik açıdan ülkeyi güçlendirmiştir. Urartu kralları içinde en uzun yazıtı yazdıran I. Arğişti, o zamana kadar yapmış olduğu faaliyetlerini yazdırmıştır. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan bu yazıt “Horhor Kitabesi” olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁵

Bu kitabeden öğrendiklerimize göre, I. Arğişti saltanatının ikinci ve üçüncü senesinde kuzeye Diauehi üzerine düzenlediği seferde bu ülkenin kralını vergi şartıyla yeniden serbest bırakmıştır. I. Arğişti ikinci yılında düzenlediği seferi

Araştırmaları”, **AST**, Sayı: 19, Cilt: 2, (2002), s. 165 vd.; Alpaslan Ceylan, “Yazılıtaş Horasan” , **Çağlayan Aras I**, (2002), s. 14 vd.; Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age” s. 26.

²⁰³ Ivan Ivanovic Mescaninov, “Nadpis Menui iz sel. Zivina”, **DAN**, (1931), s. 69-73; Ivan Ivanovic Mescaninov, “Haldskaya Nadpis iz sel. Zivin”, **IAN**, Sayı: 8/5, (1933), s. 407-412; Melikişvili, **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, no: 37; Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 70.

²⁰⁴ Altan Çilingiroğlu, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, **AnAr**, Sayı: 8, (1980), s. 191 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 64; Ceylan, Günaşdı, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, s. 331; Ceylan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular s. 528.

²⁰⁵ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 150 vd.; Melikishvili, **UKN**, no: 127.

sırasında, Diauehi'nin başkenti Şaşılı ve civarındaki diğer şehirleri ele geçirerek, kitabesinde bu şehirlere "EN-NAM" adlı valiler atadığından bahsetmektedir.²⁰⁶

Horhor yazıtının diğer bir kesitinde ise, Aras Nehri'nin kuzey tarafına I. Arğişti tarafından yeni şehirler inşa ettirildiği ve imar edildiği anlatılmaktadır. Urartu devleti egemenliği altına aldığı bölgelerden vergi ve haraç toplayarak, ekonomik yönden devletin güçlenmesi amaç edinilerek, işgal ettiği bölgelerdeki insan topluluklarını diğer bölgelere sevk etmiştir. Bu bölgelerdeki nüfusu farklı bölgelere sevk etmekteki amacının başında, merkezi otoriteyi güçlü tutmak, otoriteye karşı oluşabilecek ayaklanmaların önüne geçilmek istenmesi ve yeni kurulan yerleşim yerlerindeki işçi ihtiyacının karşılanmasıdır.²⁰⁷ Yine araştırma sahamız içerisinde içerisinde keşfedilen I. Arğişti dönemine ait "Kazancı Yazıtı"nda ise şu ifadeler yer almaktadır: *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argisti bu binayı yaptırdı."*²⁰⁸ Bu yazıt ise Iğdır ve çevresi hakkında bilgiler vermektedir.

Kral I. Arğişti dönemine ait diğer yazıtlardan biri ise "Sarıkamış Yazıtı"dır. Yazıtta I. Arğişti kuzeye doğru düzenlediği bir seferde Aştı ve Ahuriani kentlerini ele geçirdiğini anlatmaktadır. Tahribata uğraması nedeniyle sadece bir kısmı okunabilen yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir:

*"Ahuriani şehrini, birgün Astu şehrinin (?) bölgesini ele geçirdim... tahıl deposu(?) tüm(?) Astuhini şehri için. Etiuni ülkesini (?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler..."*²⁰⁹

Yazıtta ismi geçen şehirlerin yerleri tespit edilememiştir. Fakat Kırzioğlu, Arpaçay Nehri'nin ismini Ahuriani şehrinden aldığını ve bu şehrin Arpaçay Nehri çevresinde

²⁰⁶ Pehlivan, **Daya(e)ni/Dia(e)hi**, s. 36 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 66 vd.; Alpaslan Ceylan, **Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 43 vd.; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s.66 vd.; Alpaslan Ceylan, Yavuz Günaşdı, **Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.İbrahim Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzeyinde Önemli Bir Kale: Tuzla Kalesi", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Sayı: 5/17, (2018), s. 102.

²⁰⁷ Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları" **AnAr**, Sayı: 9, (1983), s. 311 vdd.; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 195; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 70.

²⁰⁸ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 193; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s.51.

²⁰⁹ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 182.

aranmasının daha doğru olacağını ifade etmektedir.²¹⁰ I. Argiştı'ye ait bir diğer yazıt ise Van'da keşfedilen “*Surp Sahak Kilise Yazıtı*”²¹¹’dır. Bu yazıtta I. Argiştı, Urartu’ya karşı ayaklanan Diauehi üzerine sefer düzenleyerek, ganimetle geri döndüğünü anlatmaktadır. Bu ganimetlerin arasında 35.015 büyükbaş hayvan, 100.000 kadar küçükbaş hayvan, 1.104 at, 52.675 esir sayılmaktadır. I. Argiştı’nin sefer düzenlediği Diauehi maden yatakları açısından diğer bölgelere göre zengin bir yerdir. I. Argiştı bu ülkeden 20,5 kg altın, 18,5 kg gümüş ve 5 ton kadar bakır madenini vergi olarak istediğinden bahsetmektedir.

Yönünü bu seferde kuzeydoğuya çeviren I. Argiştı, Erzurum-Kars-Sarıkamış yol hattını takip ederek Ardahan bölgesi üzerine sefer tertip etmiştir. Düzenlediği bu sefer sonucu kral I. Argiştı, Taria ülkesini ve birçok şehir ile kaleyi egemenliği altına almıştır. Bu sefer ise Ardahan’ın Hanak ilçesinde bulunan “*Orta Kent Yazıtı*”²¹²’nda anlatılmaktadır. Taria ülkesine düzenlediği seferden sonra yönünü Arpaçay Nehri’nin batısına çeviren I. Argiştı, Etiune ülkesi üzerine sefere çıkmıştır. I. Argiştı’nin düzenlediği bu seferler devam ederken egemenliği altına aldığı bölgelerde hakimiyeti kaybetmemek için tamamen kendi kontrolünde olacak şekilde Ereuni (Arin-Berd) ve Argiştihinili (Armavir-Blur) şehirlerini inşa ettirmiştir.²¹³ Bölge üzerindeki egemenliğine ve imar faaliyetlerine önem veren I. Argiştı dönemi kaynaklarında “*İskit*” adına rastlanılmaktadır. Urartu kaynakları içerisinde bu isimden ilk defa I. Argiştı döneminde bahsedilmektedir. İskitlerden bahseden bu kaynak Kars Arpaçay’a bağlı Kanlıca köyünde keşfedilmiştir. “Kanlıca Kitabesi” olarak adlandırılan bu Urartu yıllığında şu ifadeler yer verilmiştir:

“Argisti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi’ye, tanrı Teiseba’ya, tanrı Sivini’ye ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesi’ne karşı sefere çıktım. Eriahi Ülkesi’ni ve Katarza Ülkesi’ni ele geçirdim ve İsqigulu Ülkesi’ne

²¹⁰ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 9; Alpaslan Ceylan, Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, **Eskiçağ’da Kars Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.

²¹¹ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 177 vd.; Melikishvili, **UKN**, no: 128 A, B.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s67.

²¹² Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 185 vd.

²¹³ Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 206 vd.; Belli, “Urartular”, s. 159 vd.

*kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar
götürdüm.*”²¹⁴

I. Arğişti krallığı boyunca Urartu devletini siyasi ve ekonomik açıdan sürekli rahatlatma ve genişletme yolunu tercih etmiştir. Düzenlediği seferler ile yayılmacı bir dış politika izleyen I. Arğişti, kendine bağlı vasal birer krallık haline getirdiği Diauehi ve Melitea ülkelerinden ise hammadde ve işçi gereksinimini karşılayarak ekonomisini güçlü tutmaya çalışmıştır. Böylece Asur karşısında dirençli bir yapıya sahip olan Urartu devleti yine I. Arğişti ile birlikte imar faaliyetlerine büyük önem vermiş ve ülkenin çoğu yerinde sulama kanalları inşa edilmiştir.

I. Arğişti'den sonra halefi olan oğlu II. Sarduri (MÖ 764-735) Urartu tahtına geçmiştir. Babası gibi dış politikaya önem veren II. Sarduri, yönünü batıya çevirerek ilk seferini batı bölgelerine düzenlemiştir. Doğu ve kuzeye yönelik yapılan seferler sonucu I. Arğişti döneminde buralarda Urartu hakimiyetinin sağlanması ve bu bölgelerden elde edilen hammaddenin arzı için pazara ihtiyaç duyulması II. Sarduri'yi batıya yöneltmiştir. Batıya karşı düzenlenen bu seferler Urartu kitabeleri içerisinde en batıda Malatya'nın 30 km doğusunda keşfedilen “Kömürhan (İzole) Kitabesi”nde ayrıntıları ile anlatılmaktadır:”²¹⁵

Kitabeden öğrendiklerimize göre, II. Sarduri Melitea ülkesi üzerine düzenlediği seferin sonucunda Melitea'nın kralı Saha'nın oğlu olan Hilaruada'yı mağlup etmiş ve Karnişi kentine kadar ilerleyişini sürdürmüştür. Bu topraklarda bir gün içerisinde 14 kale ve 80 şehir ele geçirmiş ve Hilaruada'nın kralı şehri olan Şaşı'yi de işgal etmiştir. Peşi sıra Melitea üzerine harekete geçen II. Sarduri, bu kentin kralının af dileyip ayaklarına kapanmasıyla kralı affederek haraç ve vergiye bağlayıp 9 şehir ile beraber bu ülkeyi hakimiyeti altına almıştır. Başarıyla gerçekleştirdiği bu seferlerden sonra II. Sarduri yönünü bu seferde Kuzey Suriye topraklarına çevirmiştir. Bu topraklardaki hakimiyetini kalıcı hale getirmek isteyen II. Sarduri'nin karşısında Asur kralı V. Asur-Nirari bulunmaktaydı. MÖ 753/752'de cereyan eden savaş sonucunda II. Sarduri, Asur kralını yenerek Suriye üzerindeki hakimiyetini

²¹⁴ Joseph Sandaljian, *Les inscriptions cunéiformes urartiques: Transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en latin et en français: suivies d'un glossaire et d'une grammaire*, Venedik, 1900, no: 22; Melikishvili, *UKN*, s. 133, König, *HchI*, no: 88.

²¹⁵ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 237 vd.; Melikishvili, *UKN*, s. 158, König, *HchI*, no: 104.

arttırmıştır. Böylece Urartu devletinin Akdeniz’e doğru ilerleyişinde artık bir engel kalmamıştır.²¹⁶

Batı ve güneye düzenlediği seferlerden sonra kral II. Sarduri yönünü bu seferde kuzey ve doğuya çevirmiştir. Urmiye Gölü ile Gökçe Gölü arasındaki topraklar üzerine kurulmuş olan İrkua, İrua, Abiliane ve Puinialhi gibi yerel beylikleri vergiye bağlamıştır. Mana ve Baruata ülkeleri ise tekrardan Urartu hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.²¹⁷ II. Sarduri doğuda İran topraklarına yönelik düzenlediği seferlerden sonra kuzeyde Kolha ülkesine kadar devletin sınırlarını genişletmiştir. Bu sınır Urartu devletinin kuzey yönünde ulaştığı en son noktayı oluşturmaktadır. Kolha’nın coğrafi konumu hakkında birbirinden farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden ilki ülkenin, klasik çağdaki Kolhis şehri ile aynı yer olduğu, farklı bir görüş ise Kars-Sarıkamış hattının kuzey tarafındaki dağlık alanda olabileceğidir.²¹⁸ II. Sarduri’nin düzenlemiş olduğu bu sefer “Analıkız Yazıtı” olarak adlandırılan Urartu yıllığına neşredilerek kayıt altına alınmıştır.²¹⁹

II. Sarduri bir diğer seferini ise Aras Nehri’nin sol kısmında yer alan Abilianihi ülkesine düzenlemiştir. Sefer sonucunda ülkeyi kontrol altına alan II. Sarduri, kale ve şehirleri tahrip ederek, bu ülkeyi vergiye bağlamıştır. MÖ 746 ve 744 yıllarına gelindiğinde ise Urartu kralı tekrardan yönünü Kuzey Suriye topraklarında bulunan Kumahalhi ve Kuştaspili ülkelerine çevirmiştir. Bu ülkeler üzerine düzenlediği seferin sonucunda onları yenilgiye uğratarak Urartu hakimiyeti altına almayı başarmıştır.²²⁰

Urartu Devleti’nin hem içerde hem de dışarda başarılı bir dış politikaya sahip olması ve çoğu bölge ile kenti hakimiyeti altına alarak sınırlarını genişletmesi, Asur devletini teyakkuza geçirmekteydi. III. Tiglat-Pileser’in tahta geçeceği süreye kadar

²¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 78 vd.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 78; Melikishvili, *UKN*, s. 155; Belli, “Urartular”, s. 165; Ceylan, *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, s. 211; Loon, *Urartian Art*, s. 11 vdd.

²¹⁷ Melikishvili, *UKN*, s. 155; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 32; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 80.

²¹⁸ Igor Mikhailovic Diakonoff-S.M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Textes*, Wiesbaden, 1981, s. 35 vd.; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 32; Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 83; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 81.

²¹⁹ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 211 vd.; König, *HchI*, no: 103; Melikishvili, *UKN*, s. 155.

²²⁰ Melikishvili, *UKN*, s. 155; Diakonoff, Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Textes*, s. 39 vd.; Loon, *Urartian Art*, s. 11 vdd.; Ceylan, *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, s. 212.

iç karışıklıklarla uğraşan Asur, sınırlarının dışına karşı fazla etkili olamamıştır. Fakat MÖ 745'te III. Tiglat-Pileser'in Asur tahtına oturmasıyla birlikte Asur'da yeni bir devir başlamış oldu. Sarsılmış olan merkezi otoriteyi güçlendiren Asur kralı yönünü hakimiyetinden çıkmış olan Kuzey Suriye topraklarına çevirmiştir.²²¹ III. Tiglat-Pileser'in tahta oturmasının üçüncü yılında cereyan eden savaş "Kuzey Suriye Seferi" olarak bilinmektedir.²²²

MÖ 743'te Halpa'da (Urfa/Halfeti) gerçekleşen bu savaş sonucunda, Urartu kralı II. Sarduri ve müttefikleri Asur karşısında mağlubiyete uğrayarak vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Fakat Asur kralı III. Tiglat-Pileser ilerleyişini kesmeyerek, başkent Tuşpa önlerine kadar gelmiştir. Tuşpa kalesini bir müddet muhasara altında tutmasına karşın düşüremeyen Asur kralı ülkesine geri dönmek zorunda kalmıştır.²²³

II. Sarduri'nin Halefi olan I. Rusa'nın Urartu tahtına geçmesiyle birlikte ülkede reformlar yapılmaya başlanmıştır. Böylece eski gücünden mahrum kalan devlet içine düştüğü bu durumdan kurtarılacaktı. Bu maksatla öncelikli işi olarak zayıflayan merkezi otoriteyi tekrar eski gücüne kavuşturmaya çalışmış ve isyan çıkabilecek bölgeleri bölümlere ayırarak vali atamış ve yetkilerini de kısıtlamayı tercih etmiştir. Hakimiyet altından çıkan yerler için ise tekrar seferler düzenlemiştir.²²⁴

I. Rusa kuzeyde İran sınırları içerisinde yer alan Gökçe Göl civarındaki birçok beyliği tekrardan egemenliği altına alarak güneye Musaşir (Ardini)'e doğru yönünü çevirmiştir. Düzenlediği sefer sonucu burayı da egemenliği altına almıştır. Bu durum Topzava Steli'nde geçmektedir. Musaşir kentinin kralı Urzana, Urartu kralı I. Rusa'ya bağlılığını bildirmiştir. I. Rusa ise onu bağışlayarak kentin valisi tayin etmiştir.²²⁵

Bu dönemde Asur devletinde ise önemli olaylar meydana gelmektedir. III. Tiglat-Pileser'in yerine tahta geçen V. Salmanassar, bir süre sonra II. Sargon tarafından tahtı gasp edilmek suretiyle zorla tahttan indirilmiştir. Asur tahtına geçen II. Sargon

²²¹ Belli, "Urartular", s. 166; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 84 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 82 vd.

²²² Luckenbill, **ARAB I**, no: 769.

²²³ Belli, "Urartular", s. 166; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 34; Salvini, **Geschichte und Kultur der Urartaer**, s. 88.

²²⁴ Piotrovskii, **Vanskoje Carstvo (Urartu)**, s. 88 vd.

²²⁵ Melikishvili, **UKN**, s. 264; Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 267 vd.; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 215 vd.; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 93 vd.

Arpad, Hamath, Samaria ve Damascus gibi isyan eden Suriye'deki bölgelere akınlar düzenleyerek buradaki Asur otoritesini yeniden tesis etmiştir. Ayrıca II. Sargon için artık problem teşkil eden Urartu devletini tamamen sorun olmaktan çıkarmak ve Batı İran topraklarından kovmak için başında Sanherib'in olduğu bir casusluk örgütünü kurmuştur.²²⁶ Bu bölgede casusluk faaliyetlerine başlayan Sanherib, II. Sargona Urartuların Kimmerler üzerine düzenlediği bir sefer sonucu başarısız olduklarını iletmiştir. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen II. Sargon, MÖ 714'te Urartu devleti ve müttefiklerine yönelik bir sefere çıkmıştır. Bu sefer "Sargon'un Sekizinci Seferi" olarak bilinmektedir.²²⁷ Kalahtan yola koyulan II. Sargon bu seferine Batı İran'daki Zamua ülkesini geçerek devam etmiştir. Asur ordusu ile Urartu Ordusu Uauaş Dağı yakınlarında karşılaşarak savaşmışlardır.²²⁸ Bu savaş sonucu galibiyet elde eden Asur kralı II. Sargon savaş hakkında kitabelerinde şu ifadelerle yer vermiştir:

*"...Onun birliklerinden korkmadım, atlarını küçümsedim, zırhlı savaşçıların çokluğunu önemsemedim. Çevresindeki krallarla birlikte Zikurtulu Metatti'nin ordusunu kesip yere devirdim. Assur'un yüceliğini Urartu'nun üzerine tesis ettim..."*²²⁹

Asur karşısında büyük bir mağlubiyete uğrayan Urartu kralı I. Rusa savaş alanından uzaklaşarak ülkesine kaçmıştır. Düzenlemiş olduğu bu seferden vazgeçmeyen II. Sargon Urartu kralını takip ederek Urartu sınırları içerisine girmiş ve pek çok yeri tahribata uğratmıştır. Yönünü bu seferde Urartu halkı için kutsal sayılan Musaşir'e çeviren II. Sargon burayı da ele geçirerek yağmalamıştır. Bu yenilgi karşısında hezimete uğrayan Urartu kralı I. Rusa daha fazla dayanamayarak canına kıymıştır.²³⁰

²²⁶ Loon, **Urartian Art**, s. 16 vd.; Zimansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 118; Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", **AnAr**, Sayı: IV/5, (1976-1977), s. 235 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 92; İlhami Durmuş, **İskitler**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2008, s.33; M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **AST**, Sayı:1, Cilt:1 İstanbul, (1983), s.110 vd.;

²²⁷ Anja Hellmuth, "Horse Bow and Arrow: A Comparison Between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe", **Mediterranean Review**, Sayı: 1/7, (2014) s. 14;

²²⁸ Oscar White Muscarella, "The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B. C.", **Journal of Field Archaeology**, Sayı: 13/4, (1986), s. 465-475; Loon, **Urartian Art**, s. 16 vd.

²²⁹ Luckenbill, **ARAB**, s. 154; Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", s. 235 vd.

²³⁰ Krzysztof Jakubiak, "Some Remarks on Sargon II's Eighth Campaign of 714 BC.", **Iranica Antiqua Journal**, Sayı: 39, (2004), s. 191 vd.; Loon, **Urartian Art**, s. 17; Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", s. 235 vd.; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 219.

Urartu kralı I. Rusa'nın, II. Sargon karşısında mağlubiyete uğraması Urartu devletini yıkılma riskiyle karşılaştırmıştır. I. Rusa'dan sonra Urartu tahtına geçen II. Arğişti (MÖ 714-685) ülkeyi bu riskten kurtulmak ve sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek için çaba sarf etmiştir. 26 sene tahtta kalan II. Arğişti'ye ait yıllıkların sayısı az olmakla beraber bu yıllıklar genellikle imar faaliyetlerini kayıt altına almak için tutulmuştur.²³¹ Kuzey yönünden gelen Kimmer akınları II. Arğişti döneminin en mühim siyasi olayıdır. MÖ 707'de gerçekleşen savaşta Kimmerler galip gelse de savaş hakkında aktarılanlar yetersiz kalmaktadır.²³² Urartuları mağlup ederek Anadolu içlerine kadar ilerleyen Kimmerler, Friglere saldırarak MÖ 685'te başkent Gordion'u yağmalamışlardır. II. Arğişti düzenlediği sefer ve imar çalışmaları ile Urartu devletini eski gücüne kavuşturmaya çalışmıştır. Böylece Urartu devletini tekrar yükselişe geçirmiştir.²³³

II. Arğişti'den sonra Urartu kralı olan II. Rusa (MÖ 685-645) dönemine ait keşfedilen yazıt sayısı çok azdır. Buna karşılık bu kralın dönemine ait bilgilere Asur kaynaklarından kısmen de olsa erişebilmekteyiz.²³⁴ II. Rusa selefleri gibi imar faaliyetlerine ve ekonomiye önem vererek çalışmalarına başlamış ve Urartu devletini bir yenilenme devri içerisine sokmuştur.²³⁵ Yeni kaleler inşa ettiren II. Rusa, bağlar ve bahçeler de kurmuştur. Bu bağ ve bahçelerin sulama ihtiyacını karşılamak maksadıyla baraj ve kanallar inşa ettirmiştir. Bunlara örnek olarak; Köşebaşı Barajı, Yakup Barajı, Kurutaş Barajı ve Sıhke Göleti gösterilebilir.²³⁶

II. Rusa'dan sonra tahta geçen III. Sarduri (MÖ 645-635) adından, Asur kaynaklarında bahsedilen son Urartu kralıdır. Diplomasiyi ön plana çıkaran III.

²³¹ Waldemar Belck, "Forschungsreise in Klein-Asien", **VBGAEU**, Sayı: 33, (1901), s. 452 vd.; Melikishvili, **UKN**, no: 275; König, **HchI**, no: 125; Piotrovskii, **Vankoje Carstvo (Urartu)**, s. 125 vd.; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 37; Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 278.

²³² Leroy Waterman, **Royal Correspondence of the Assyrian Empire Part III**, 1930-1931, s. 197; Altan Çilingiroğlu, "Excavations at the Fortress of Ayanis" **Anatolian Iron Ages**, Sayı:3 (1994), s. 41-47; Kadriye Tansuğ, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti" **DTCFD**, Sayı: 7/4, (1949), s. 535 vd.; M. Taner Tarhan, **Eski Çağ'da Kimmer Problemi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1972, s. 112 vd.; Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 109 vd.

²³³ Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 37; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 220 vd.; Oktay Özgöl, "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", **BELGÜ**, Sayı: 2, (2015), s. 170.

²³⁴ Daniel David Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia II**, Chicago, The University of Chicago Press, 1927, s. 236.

²³⁵ Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 37; Piotrovskii, **Vankoje Carstvo (Urartu)**, s. 113; Loon, **Urartian Art**, s. 19; Piotrovskii, **Urartu**, s. 130 vd.; Piotrovskii, **Karmir-Blur I**, s. 1 vd.

²³⁶ Melikishvili, **Urartskie Klinobraznye Nadpisi**, s. 281.

Sarduri, Asur kralına elçiler göndermiştir. III. Sarduri'den sonra tahta çıkanlar hakkında bilinenler çok sınırlı olup hatta ne kadar süre tahta kaldıkları bile bilinmemektedir. MÖ 635 ile 585 yılları arasını kapsayan bu dönem bilim insanları tarafından karanlık dönem olarak isimlendirilmiştir.²³⁷ Bu dönemle ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Karmir-Blur'da bulunan bir mühür üzerinde III. Sarduri ile III. Rusa isimleri yazmaktadır. Bundan hareketle, kısa sürede olsa bu iki kralın ülkeyi ortak yönettikleri düşünülebilir.²³⁸

Urartu devletinin son dönem krallarına yönelik bilim insanları farklı fikirler sunmaktadırlar. Genel itibarıyla bu son dönem krallarının isimleri IV. Sarduri, Erimeña, III. Rusa ve IV. Rusa'dır. Urartu ismine en son Babil kroniklerinde rastlanılmaktadır.²³⁹ MÖ 616-609 yıllarındaki kroniklerden birinde şu ifadeler yer almaktadır:

*“O zaman onun ordusu [ilerledi]... Uraştı (Armenia) ili kadar... ülkede... onların çoğunu esir aldılar... Kralın garnizonu... ve kente karşı... Akkad kralı kendi ülkesine döndü.” Akkad (Babil) kralı ordusunu desteklemek için.....İzzalla'ya çıktı. Dağlardaki çok sayıda yeri ve onların....yaktı. O zaman ordu..... Urartu bölgesine kadar gitti.”*²⁴⁰

Piotrovskii Urartu üzerine düzenlenen seferin, Babil kralı Nabopolassar tarafından tahta çıkışının 17. yılında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Fakat Diakonoff bu düşünceye katılmayarak Babil ile Urartu'nun hali hazırda zaten savaşta olduğunu belirterek böyle bir saldırının gerçekleşmediğini ifade etmiştir.²⁴¹

²³⁷ M. Taner Tarhan, “Eski Çağ'da Kimmerler Problemi”, VII.Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt:1, (1976), s. 183; Luckenbill, **ARAB II**, s. 871; İgor Mikhailovic Diakonoff, **Urartskiye Pisma I Dokumenti**, Leningard, 1963, s. 1 vd.; Çilingiroğlu, “Excavations at the Fortress of Ayanis”, s. 41 vd.; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 224.

²³⁸ Guitty Azarpay, **Urartian Art and Artifacts**, California, University of California Press, 1968, s. 115; Çilingiroğlu, “Excavations at the Fortress of Ayanis”, s. 111.

²³⁹ Çilingiroğlu, “Excavations at the Fortress of Ayanis”, s. 41 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 120; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 39 vd.; Zimansky, **Ecology and Empire The Structure of the Urartian State**, s. 84; Stephan Kroll, “Urartus Untergang in Anderer Sicht”, **İM**, Sayı: 34, (1984), s. 158 vd.; Diakonoff, **Urartskiye Pisma I Dokumenti**, s. 1 vd.; Melikishvili, **UKN**, s. 288 vd.

²⁴⁰ Luckenbill, **ARAB II**, s. 417; Albert Kirk Grayson, **Assyrian and Babylonian Chronicles**, Eisenbrauns, 1975, s. 97; Karlheinz Kessler, “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien”, 1986, s. 76;

²⁴¹ Igor Mikhailovic Diakonoff, “Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu”, **Vestnik Drevnei Istorii II**, (1951), s. 31.

Urartu devletinin yıkılış nedenleri üzerine pek çok farklı görüş bulunmaktadır. Erzen ve Piotrovskii'ye göre Karmir-Blur, Toprakkale ve Çavuştepe'de bulunan İskitlere ait olduğu anlaşılan ok uçlarından dolayı Urartu devleti İskitler tarafından yıkılmıştır.²⁴² Diakonoff ve Çilingiroğlu'na göre ise bu devlet Medlerin saldırıları sonucu tarih sahnesinden silinmiştir.²⁴³ Bu görüşlere ek olarak söylemek gerekirse MÖ 609'da Asur devletinin yıkılması sonucu oluşan yeni siyasi teşekküllere , dış tehditlere ve iç isyanlara karşı koyulamaması Urartu devletinin yıkılmasında etkili olmuş olabilir. Bir tarafta Medler, diğer tarafta ise artan İskit baskısı ve yukarıda bahsedilen etkenler MÖ 585'te Urartu devletinin tarih sahnesinden silinmesinde etkili olmuştur.²⁴⁴

2.2.2. Urartu Kültür ve Medeniyeti

Doğu Anadolu, sahip olduğu iklim koşulları ve coğrafi yapısı nedeniyle Urartu döneminde eyaletlere bölünerek, merkeze bağlı valiler tarafından yönetilmiştir.²⁴⁵ Merkezi gücünü hakimiyeti altındaki toprakların tamamına yayamayan Urartu devleti, eyaletlere idari ve savunma amacıyla kaleler, ulaşımı daha kolaylaştırmak ve denetimini sağlamak için karayolları, kentler, su yapıları, su kanalları ve kaya anıtları inşa ederek büyük bir imar ve bayındırlık faaliyetleri içerisine girmiş, kurmuş olduğu kale ve kentler için tarımcı bir halk kitlesini oluşturmayı amaç edinmiştir.²⁴⁶

Urartuların askeri mimarisi içerisinde en büyük payı kaleler oluşturmaktadır. Fakat inşa edilen bu kalelerin belirli bir plan ve standart içerisinde yapılmadığı görülmektedir. Urartu mimarisini, bölgenin coğrafi yapısı, iklim koşulları ve devletin siyasi ve askeri alanda gereksinim duyduğu ihtiyaçları şekillendirmiştir. Urartu devleti yaşadıkları coğrafyanın sağlamış olduğu şartlar neticesinde mimari yapılarında genellikle taş ve kerpiç kullanmıştır. Bölgenin coğrafi koşulları göz

²⁴² Piotrovskii, **Vankoje Carstvo (Urartu)**, s.198 vd.; Erzen, “Çavuştepe Kazısı”, s. 438-441; Afif Erzen, “Toprakkale”, **AS**, Sayı: 27, (1977), s. 58 vd.; Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 41; İlahmi Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara, 1992, s. 66.

²⁴³ Diakonoff, “Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu”, s. 255 vd.; Çilingiroğlu, “Excavations at the Fortress of Ayanis”, s. 41vd.; Kleiss, “Ausgrabungen in den Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili), 1969”, s. 52 vd.

²⁴⁴ Olmstead, **History of Assyria**, s. 627 vd.; Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Konya, 2005, s. 45 vd.; Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, s. 35 vd.; Özgül, “Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları”, s. 170; Karageçi, **Arapçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 106 vd.

²⁴⁵ Jak Yakar, “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s. 127; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 69 vd.; Belli, “Urartular”, s. 156; M. Taner Tarhan, “The Structure of The Urartian State”, **AnAr**, Sayı: 9; s. 302.

²⁴⁶ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 134.

önüne alınarak inşa edilen kaleler sadece askeri amaçla kurulmamıştır. Bu amacın dışında yönetici, askeri sınıf ve bölge halkının da yaşayacağı yaşam yerleri görevini görmüştür. Bu kaleler Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısı ve iklim koşulları doğrultusunda inşa edilmişlerdir.²⁴⁷

Urartu kalelerinin inşa edildiği alanlar, önceden belirlenmiş olan plan ve kurallar çerçevesinde seçilmekteydi. Bu kaleler savunmanın kolay, düşman tarafından ise işgalin zor olduğu dağlık bölgelerin ovalara doğru uzanan burunları üzerine yapılmıştır. Urartu devleti hakimiyeti altında bulunan, stratejik açıdan önem arz eden ticari ve askeri güzergâhları denetim altında tutmaya çalışmıştır.²⁴⁸ Bu yüzden yükseltisi az olan tepeler üzerine de kaleler inşa etmiştir. Bu amaçla yapılan kalelere Aşağı Anzaf Kalesi ve Zulümtepe Kalesi örnek gösterilebilir.²⁴⁹ Urartu kalelerinin kullanım amaçlarına bakıldığında savunma kaleleri, sığınma kaleleri, garnizonlar ve yönetim merkezleri olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır.²⁵⁰ Urartu devletinin yönetim merkezleri içerisinde yer alan Toprakkale,²⁵¹ Bastam,²⁵² Van,²⁵³ Çavuştepe, Arinberd,²⁵⁴ Altıntepe²⁵⁵ ve Karmir-Blur,²⁵⁶ gibi kalelerin özelliklerine bakıldığında bu kaleler, belirli bir ölçü ve nizamla inşa edilmiştir. Urartular bu kaleleri savunmalarının kolay olması için yüksek ve kayalık bölgelerin tepelerine yapmayı daha çok tercih etmişlerdir.²⁵⁷

Savunma amacı doğrultusunda yapılan Garnizonlar ise Urartuların önemli askeri merkezlerindendir. Çevresinde Urartu toplumuna ait yerleşim alanlarının bulunduğu

²⁴⁷ Zımsky, "The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia", s. 1142; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 148.

²⁴⁸ Baş, "Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik", s. 45.

²⁴⁹ Charles Allen Burney, G. R. J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", **AS**, Vol: 10, (1960), s. 181 vd.; Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı: 2, Cilt: 2, (1983), s. 28 vd.

²⁵⁰ Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 65 vd.; Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 110.

²⁵¹ Erzen, "Toprakkale", s. 58 vd.

²⁵² Kleiss, "Ausgrabungen in den Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili), 1969", s. 7-65; Kleiss "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.", s. 299-304; Nezahat Ceylan, "Urartuların İran'daki Krali Kenti: Bastam", **BELGÜ**, Sayı: 2, (2015), s. 137-158.

²⁵³ Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", s. 369.

²⁵⁴ Oganessian, **Arin-Berd I, Architecture Erebuni**, 1961.

²⁵⁵ Özgüç "Altıntepe Kazıları", s. 253-267; İbrahim Üngör, "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi", XVII. Türk Tarih Kongresi, (2014), s. 212; Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzincan Altıntepe Kalesi" **Urartu: Doğuda Değişim**, (2011), s. 366-373.

²⁵⁶ Boris Borisovich Piotrovskii, **Karmir-Blur I**, Erivan, 1950; Boris Borisovich Piotrovskii, **Karmir-Blur III**, Erivan, 1955.

²⁵⁷ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 145.

bu garnizonlar içerisinde pek çok askeri unsuru bulunduran şubelerden oluşmaktadır. Etrafının yerleşim alanları ile çevrili olmasının sebebi ise oluşabilecek saldırı ve tehditler karşısında sivil insanların buralara kolayca sığınabilmesidir.²⁵⁸ Garnizon kalelerinin inşasında korunma maksadıyla tek sıra ya da iki sıra sur duvar sistemi kullanılmıştır.²⁵⁹ Bu amaçla kurulan kalelere Yukarı Anzaf, Kef Kalesi ve Zivistan Kalesi örnek olarak gösterilebilir.²⁶⁰

Savunma amacıyla yapılan kaleler ise Urartularda dört türde inşa edilmiştir. Bunlar; su kaynaklarını denetimini sağlayan, gözetleme kale ve kuleleri, haberleşme ve devlet için önemli ulaşım yollarını kontrol altında tutan kalelerdir. Sığınma amacıyla yapılan kaleler ise Urartu halkının herhangi bir tehditle karşı karşıya kalması durumunda sığınabilecekleri, yerleşim alanlarından uzak kalelerdir.²⁶¹

Urartu devleti mimari yapılarında genel olarak bazalt, andezit ve kalker gibi taşları kullanmayı tercih etmiştir. Mimari yapılarını çoğunlukla ana kaya üzerine inşa eden Urartular, ana kayayı açarak sur temellerini oluşturmuşlardır.²⁶² Andezit, bazalt ve kalker gibi taşlarla da sur temelini üstüne 2-3 metre kadar taş temeller ve bu temellerin üstüne de 120 kerpiç sırası inşa ederek sağlam kaleler kurmayı amaçlamışlardır.²⁶³ Kurdukları bu kalelerin duvar örgüsünü belirli bir plana göre yapmakla beraber, genellikle trapezoidal²⁶⁴, kiklopik²⁶⁵, poligonal²⁶⁶ ve düzgün dörtgen taşlar ile oluşturulan duvar örgüsü Urartu kale mimarisi içerisinde daha çok tercih edilerek kullanılmıştır. MÖ 9.-7. yüzyıllar arasında kullanılan kiklopik örgü Urartuların en çok tercih ettiği duvar örgüsüdür. Poligonal sistem ise taşın daha fazla değerlendirilerek duvarın bütün bir şekilde inşasını sağlamaktadır. Trapezoidal

²⁵⁸ Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 42.

²⁵⁹ M. Taner Tarhan, “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, **AnAr**, Sayı: 2, Cilt: 18, (2005), s. 116; Zimansky, “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1140; Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 109.

²⁶⁰ Burney, Lawson, “Measured Plans of Urartian Fortresses”, s. 177 vd.; Burney, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region” s. 40; Loon, **Urartian Art**, s. 38.

²⁶¹ Yavuz Günaşdı, **Erzurum-Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Ezurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, 2007, s. 53 vd.

²⁶² Baş, “Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik”, s. 46.

²⁶³ Çilingiroğlu, “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, s. 37; Karageçi, **Kars Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 66.

²⁶⁴ **Trapezoidal**: Üst ya da alt köşeleri düzleştirilmiş, diğer köşeleri ise içe dönük olan taşların ters-düz bir şekilde bir araya getirilmesiyle oluşturulan duvar tipidir.

²⁶⁵ **Kiklopik**: Herhangi bir şekle sahip olmayan büyük kaba taşların, harç kullanılmadan bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olan duvar tipidir.

²⁶⁶ **Poligonal**: Önceden belirlenmiş herhangi bir forma ve büyüklüğe sahip olmayan taşların bir arada kullanıldığı duvar tipidir.

sistemde ise estetik kaygılar görülmektedir. Bu sistem, Kef, Çavuştepe ve Ayanis gibi kalelerde kullanılmış olmasına karşın yaygınlaşmamıştır.²⁶⁷

Urartu kaleleri genel itibariyle 1 ya da 2 sıra sur sistemiyle çevrilidir. Bu sur duvarları bastiyonlu, düz duvarlı, iç ve dışta çıkıntılı ve sadece dış yüzeyinde belirli bir aralıklar ile çıkıntıların bulunduğu surlar olarak dört başlıkta incelenmektedir. Bu surlar genelde tepeye yakın alanlara inşa edilmekteydi. Bazen de kalenin yer aldığı tepenin eteklerine inşa edilmiştir. Urartular kalelerini çoğunlukla yükseltinin fazla olduğu yerlere inşa etseler de geçiş ve kontrol güzergahlarını denetim altında tutabilmek için bazen de yükseltisi az olan yerlere de kaleler inşa etmişlerdir.²⁶⁸

Bölgenin idaresini ve savunmasını sağlamak için, devlet hizmetinin yürütüldüğü Urartu kaleleri ayrıca bölgedeki doğal ve madeni zenginliklerin bir araya toplandığı depo görevi de görmekteydi. İçerisinde yönetici saraylarının, dini yapıların ve yönetim binalarının yer aldığı Urartu kalelerinde krallara ait kitabelerde keşfedilmiştir.²⁶⁹

Urartu halkı ise mimari yapıları olan evlerini inşa ederken temelinde moloz taşlarını kullanmış, döşemelerinde ise kil kullanmıştır. Temeli molozdan yapılmış olan bu evlerin duvarlarını ise taş ve çamur karışımı olan bir harç ile örerek oluşturmuşlardır. Ördükleri bu duvarların üstünü ahşaptan örülmüş ve çamurla sıvanmış olan bir dam ile kapatmışlardır. İki odadan oluşan bu evler hem güvenlik hem de ısı tasarrufu açısından bitişik nizamla ve ortada avlu olabilecek şekilde yapılmıştır. Bu evlerin içerisinde, insanlar birçok ihtiyacını giderebilmek için tandırlar, dini inanışları neticesinde ev sunağı, ocaklar ve depolamak için çukurlar bulundurmaktaydı. Zamanla bu yapılar kentleşmenin bir sonucu olarak yerini kerpiç tuğladan inşa edilen evlere bırakmıştır.²⁷⁰

Kendine özgü bir biçim ve belirleyici unsurlara sahip olmayan Urartu sivil mimari yapıları, estetik kaygıdan uzak düzensiz bir şekildedir. Fakat Zernaki Tepe ve

²⁶⁷ Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 66 vd.; Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", s. 28 vd.

²⁶⁸ Oktay Belli, Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", **KST**, Sayı: 26, Cilt: 1, (2005), s. 175 vd.; Özgül, **Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi**, s.118.

²⁶⁹ M. Taner Tarhan, Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", **AnAr**, Sayı: 4, (1976), s. 296.

²⁷⁰ Tarhan, Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", s. 296; Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 66.

Karmir-Blur gibi yerleşim yerlerinde düzgün bir şekilde planlanmış yapılar ile cadde ve sokakların birbiriyle kesiştiğini görmek mümkündür.²⁷¹

Doğu Anadolu coğrafyasının dağlık ve engebeli fiziki şartları, merkezi otoriteye bağlı bir devletin devamlılığını sürdürmesinde engeller çıkarmaktaydı. Bu yüzden Urartular bölgede hızlı ve güvenli bir ulaşım ağının varlığına ihtiyaç duymuştur. Bu gereksinimin farkına varan Urartu devleti, sınırları içerisinde önemli bir ulaşım ağı oluşturmuştur. Doğu Anadolu’da olasılıkla ilk planlı ve düzenli yol ağlarını MÖ 9-6. yüzyıllar arasında Urartu devleti kurmuştur.²⁷² Bu durumun başlıca sebepleri arasında yolların inşası, korunması, onarımı, bakımı ve bu yol şebekesi aracılığıyla gerçekleşen ticari faaliyetlerin denetimi ve güvenliğinin kontrollü olarak sağlanması görülmektedir. Böylece kurulan bu yollar sayesinde Doğu Anadolu’nun sosyoekonomik ve kültürel yapısı önemli derecede gelişme göstermiştir. Urartu ulaşım ve yol ağının ana merkezi olan Tuşpa, Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Transkafkasya’ya açılan tüm yol güzergahlarının merkezinde yer almaktaydı.²⁷³ Bu konumu sayesinde Tuşpa, ticareti ve güvenliği elinde tutan bir Urartu şehriydi.

Kurdukları bu yollar ile merkez ve diğer bölgeler arasındaki ulaşımı hızlandıran Urartular, bu ulaşım ağları üzerinde konaklama için mimari yapılarda inşa etmişlerdir. Bu konaklama yerlerine; Bingöl Solhan’dan başlayarak Elâzığ Harput’a kadar devam eden güzergaha kurulmuş olan Zulümtepe, Bahçecik ve Norşuntepe örnek olarak gösterilebilir.²⁷⁴

Urartu devleti yol ağlarını planlarken Doğu Anadolu’nun coğrafi yapısını göz ardı etmemiştir. Bu yüzden yolları coğrafi yapının elverişli olduğu yerlere inşa etmişlerdir. Genelde akarsu vadilerinden geçen Urartu yol ağı, bazen de kayalıklardan oluşan engellerle karşılaşmaktaydı. Bu sorunu aşmak içinde kayaların içini oyarak tüneller yapmışlardır. Yaptıkları bu tünellerden “Semiramis” ve “Sakaltutan” günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır.²⁷⁵

²⁷¹ Zımansky, “The Kingdom of Van Urartu in Eastern Anatolia”, s. 1142; Burney, “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, s. 49.

²⁷² Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, s. 409 vd.

²⁷³ Ceylan, **Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri**, s. 160.

²⁷⁴ Veli Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, **AnAr**, Sayı: 11, (1989) s. 50 vdd.

²⁷⁵ Oktay Belli, “Van ve Urartular”, **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (2006), s. 22; Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, s. 51 vd.; Oktay Özgül, **Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Urartu devletinde ilk yolları İşpuini ve Menua dönemi kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu kralların döneminde yapılan ve ortalama 300 km uzunluğa sahip olan “Ordu Yolu”,²⁷⁶ kral Menua’nın düzenlediği seferlerde çoğu zaman kullanılmıştır.²⁷⁷ Bu yolu kullanarak düzenlediği seferlerden bazıları, kuzeybatı İran’da bulunan Barşua, Meşta ve Manna ülkelerine yapılanlardır. Urartu yol ağı genel itibarıyla başlangıcı Van olan 3 ana hattan oluşmaktadır. Bu yol hattının ilki, Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan’a değin uzanan hattır. İkincisi Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır-Gökçe Gölü’ne kadar ulaşan yol hattıdır. Sonuncu ana yol hattı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi’nden Kuzeybatı İran’a kadar uzanan yol hattıdır.²⁷⁸ Oluşturduğu bu yol ağı ile Urartular oluşturdukları bu yol ağı ile ticaret, haberleşme ve ekonomi alanında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Urartu devletinin içinde farklı toplumlardan insanlar yer almaktaydı. Devlet içindeki toplumsal farklılıklar ve yaşam biçimi Urartulara ait bir dinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.²⁷⁹ Hurri tesirinde kalan Urartu dini çok tanrılıdır. At, boğa, aslan, yılan, kartal, fantastik hayvanlar ve “Dağ Tanrısı”, “Gök Tanrısı” ile “Mağara Tanrısı” gibi simge ve ifadeler bulunmaktadır.²⁸⁰ Doğu Anadolu’da yerel birer beylik olarak hüküm süren “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları” birleşip Urartu devletini kurduklarında, bölgenin dini inanışı üzerinde önemli sayılabilecek düzeyde değişikliklere de yol açmışlardır. Her eski çağ toplumunda olduğu gibi Urartularında baş tanrısı vardı fakat Aramu’nun saltanatı zamanında bu baş tanrı bilinmezken, I. Sarduri’nin iktidarıyla birlikte sadece bir baş tanrıya bağlılık devletin dini inanışının sağlam zeminlere kurulması açısından atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Fakat Urartu halkının çoğunluğunu oluşturan Hurrilerin baş

Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 48; Günaşdı, **Erzurum-Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 57;

²⁷⁶ Alpaslan Ceylan, “Pers-Urartu İlişkileri”, **Türkiz**, Sayı: 6, (2015), s. 82.; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s.51; Belli, “Urartular”, s. 162, 180 vd.

²⁷⁷ Ceylan, **Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri**, s. 161.

²⁷⁸ Belli, “Urartular”, s. 183 vd.; Yavuz Günaşdı, “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, **TÜBA-AR**, Sayı: 19, (2016) s. 128 Ceylan, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, s. 658; Belli, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, s. 413 vd.

²⁷⁹ Belli, “Urartular”, s. 190

²⁸⁰ Karageçi, **Kars Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 69.

tanrısı Teişeba (Teşup), devletleşme süreci ile beraber fazla ilgi görmemiştir. Bunun yerine Urartu panteonunun baş tanrısı olarak Haldi daha çok ilgi görmüştür.²⁸¹

Urartular geçmişteki geleneklerini muhafaza etmek kaydıyla ortak bir dil ile İşpuini döneminde tanrılar listesi oluşturmuştur. Meher kapı üzerinde 79 adet tanrı adı ve tanrısal kavram vardır. Sırasıyla tanrı ve tanrıçaların isimlerinin yer aldığı bu yazıtın ilk satırlarını Haldi, Teişeba, Şuini, Hutuini, Turani, Nalaini, Şebuti oluştururken, kadın tanrıçalardan ise Arubani, Huba, Tuşpea isimlerine bu yazıtta yer verilmiştir.²⁸² Urartu devleti toprakları içerisinde yer alan tüm halkların tanrılarını başta Haldi olmak üzere Meher Kapısı yazıtı vasıtasıyla panteonundaki tüm tanrılarını kutsal addetmiştir.²⁸³ Panteonundaki tüm tanrılar için önem derecelerine göre adak adayan Urartu devleti, inanışlarını din görevlileri vasıtasıyla yerine getirse de bölgeler arasında ölü gömme gelenekleri birbirinden farklılıklar göstermekle birlikte yine bölgelere göre pek çok din geleneği görülmektedir.

Urartu devleti çağdaş devletlere nazaran maden işçiliğinde komşularını geride bırakmıştır. Doğu Anadolu'nun sunmuş olduğu coğrafi şartlar sayesinde üstünlük elde eden bu devlet, altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir yataklarını en fazla işleyen eskiçağ devletidir.²⁸⁴ Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu bulunan at koşumları, metal eşyalar, silahlar, iş aletleri ve yazıtlar devletin madenciliğine yönelik bilgiler vermektedir. Van Gölü Havzası'nda yer alan Karagündüz ve Ernis'teki mezarlarda yürütülen çalışmalar esnasında bulunan ziynet eşyaları ve törenlerde kullanıldığı tahmin edilen silahlar Urartu maden tekniğini gözler önüne seren önemli eserlerdir.²⁸⁵ Madencilik yönünden Urartu'nun diğer devletler karşısında üstün olduğunu gösteren diğer bir durum ise Asur kralı II. Sargon'nun MÖ 714'te Urartu

²⁸¹ Zımansky, "Urartu ve Çağdaşları", s. 111; Yervand Grekian, "Urartu Devlet Pantheonu", **Aktüel Arkeoloji**, Sayı: 31, (2016), s. 130; Keziban Şahin, "Fırtına Tanrısı'nın Anadolu ve Eski Yakınoğu Kültürlerindeki İzleri", **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 3, Cilt: 1, (2019), s. 8.

²⁸² Boris Borisovich Piotrovsky, "Urartu Dini", **AÜDTCFD**, (Çev. İsmail Kaynak), Cilt: 23, (2018), s. 38; Çilingiroğlu, "Urartu Dini", s. 192 vd.; Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 196 vd.; Belli, "Urartular", s. 190 vd.

²⁸³ Yusuf Kılıç, Elvan Sever, "Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", **Belgi Dergisi**, Sayı: 12, (2006), s. 282; Mirjo Salvini, "Neue Urartaische Inschriften aus Karmir-Blur", **Orientalia Journal (Nova Series)**, Sayı: 36/4, (1967), s. 443; Mahmut Bilge Baştürk, **Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü**, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 36 vd.; Özgül, **Eskiçağ'da Yukarı Aras Vadisi**, s. 126; Hayrunisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 10, (2017), s. 339.

²⁸⁴ Günasdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 111; Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 70.

²⁸⁵ Rafet Çavuşoğlu, "Urartu Takıları", **Urartu: Doğu'da Değişim**, (2011), s. 250 vd.

devleti üzerine düzenlediği seferin sonucunda ülkesine Urartu topraklarından götürdüğü bir ton altın, on ton gümüş, yüz dokuz ton bronzdan yapılmış eşya, heykel ve silahtır.²⁸⁶

Urartular maden ihtiyacını yakın bölgelerdeki küçük yerel devletler üzerine seferler düzenleyerek gidermeye çalışmıştır. Bu duruma I. Arğişti'nin Diauehi üzerine düzenlediği sefer sonucu vergi ve haraç olarak yirmi kilogram altın, on sekiz buçuk kilogram gümüş ve beş ton bakır almasını gösterebiliriz.²⁸⁷ Savaşlar haricinde Urartu devleti ihtiyaç duyduğu madenleri üç bölgeden karşılamaktaydı. Adıyaman-Malatya-Elâzığ-Tunceli'den altın, gümüş, demir ve bakır madenlerini temin etmiştir. Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman'dan gümüş, kurşun ve bakır ihtiyacını karşılamıştır. Son olarak Siirt-Bitlis-Van-Hakkari'den ise yine altın, gümüş, gümüşlü kurşun ve demir madenlerini temin etmiştir. Urartu devletinde maden işletmeciliğinin ilerleme göstermesi takı sanatında da gelişmelerin görülür hal almasını sağlamıştır. İşlenen madenler ile fibula, bilezik, yüzük vb. süs eşyaları ve takılar üretilmiştir.²⁸⁸

Urartu, elde ettiği madenleri başkente taşımak yerine çıkardıkları yerlere yakın bölgesel atölyeler kurarak ergitme ve işleme yapmıştır. Bu atölyelere Pürneşe, Maden Köy ve Balaban'ı örnek gösterebiliriz.²⁸⁹ Maden işlemedeki ustalığıyla Anadolu topraklarında ön plana çıkan Urartu devleti, MÖ I. binden sonra bölgede maden işletmeciliğini daha ileriye taşıyarak geliştirmiştir. Bu devlet için madenciliğin gelişme göstermesinde şüphesiz mimarının de katkısı vardır. Mimari yapılarını daha düzgün ve estetik bir şekilde inşa etmek isteyen Urartular, bu taşları

²⁸⁶ Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", s. 235; Ceylan, **Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler Antlaşmalar (II. ve I. Binde)**, s. 217 vd; Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sayı: 163, (2008), s. 28; Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 41; Özgöl, **Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi**, s. 120.

²⁸⁷ Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli Bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 102 vd.; Hanifi Biber, "Urartu Silahları" **Urartu: Doğu'da Değişim**, (211), s. 234; Ünsal, "Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri", s. 20 vd.; Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 150 vd.; Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 71.

²⁸⁸ Akın Bingöl, "Kars Müzesinde Bulunan Bronz Urartu Çingirakları", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 2, Cilt: 18, (2016), s. 258 vd.

²⁸⁹ İbrahim Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası: "Kurtderesi" İli (Erzincan)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 43, Cilt: 9, (2016), s. 957.

işlemek için murç, keski ve kaldıraç gibi inşaat alanlarında kullanılan aletler yapmıştır.²⁹⁰

Madende olduğu gibi gelişimini taş işçiliğinde de gösteren Urartular, bölgede taş ocakları kurup, bu taşları işleyerek bölgede gösterişli devasa yapılar inşa etmişlerdir. Taş ihtiyacını önemli ölçüde karşılayan taş ocaklarına Zızmım Dağı, Pagazik, Yoncatepe ve Kurubaş Gediği örnek gösterilebilir. Bunların yanında diğer taş ocakları ise; Alniunu, Edremit, Zivistan, Harapköy Tepe ve Köroğlu Tepesi'dir. Örnek vermek gerekirse Van Kalesi'nde yer alan Madır Burcu (Sardurburç)'nın Alniunu'dan getirildiği yazmaktadır.²⁹¹

Tarımı fırsata çeviren Urartu kralları, böylece yerleşik yaşamı ve ticareti sağlamlaştırmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle tarımı sürekli canlı tutabilmek için Doğu Anadolu'da ilk sulama sistemini kurdular. Bu tesisler arasında barajlar, göletler ve sulama kanalları başta yer almaktadır. Bu tesislerin inşası ilk etapta hayvancılığı daha çok teşvik etse de sonraları halkı tarımsal faaliyetlere iterek tarımı öne çıkartmıştır. Kral Menua sulama sistemlerine büyük önem vererek, Urartu'da bu sistemin ilk adımını atmıştır. Halefi olan krallarda bu tesislere Menua gibi önem göstermiştir.²⁹² Gösterdikleri bu önem su yapılarının sağlamlığına da yansımıştır. Günümüzde hala Urartu zamanından kalma su kanallarını kullanıldığı bilinmektedir. Sulama sistemlerinin bu kadar sağlam ve kullanışlı olmasında yine madencilikte olan ustalıklarının payı vardır. Metalden ürettikleri iş aletlerinin yardımıyla taşları işleyen ve su toplama alanlarını oluşturan Urartular kendilerinden sonra bu coğrafya üzerinde yaşamlarını sürdürecektir olan toplumlara da sulu tarımı uygulamalarında ön ayak olmuşlardır.²⁹³

²⁹⁰ Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı ve Sanatı**, s. 107; Oğuz Aras, "Urartu Madenciliği ve Bingöl", **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, Cilt: 4, (2018), s. 120 vd.

²⁹¹ Baş, "Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik", s.48; Rıfat Kuvanç, "Urartu Krallığı'nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler", **AnAr**, Sayı: 20, (2017), s. 117.

²⁹² Lloyd, **Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia**, s. 104 vd.; Yakar, "Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı", s. 133 vd.; Karageçi, **Kars Akyyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 72.

²⁹³ Gökhan Kalmış, "Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Kanalları", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Sayı: 13, Cilt: 4, (2017), s. 569 vd.; Günaşdı, **Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 63 vd.

Urartuların yayıldığı coğrafya içerisinde bilinen en eski barajlar olan Harabe ve Bakraçlı,²⁹⁴ Urartu baraj sisteminin ilk örneklemine yansıttığı için Urartu barajları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Hayvancılık ve tarım için önemli olan diğer bir sulama sistemi ise yapay göllerdir. Urartu devletinde ise yapay göl oluşturma ilk olarak İşpuini döneminde Van Zivistan'da oluşturulan Azap Gölü ile başlamıştır.²⁹⁵ Kurduğu sulama sistemi ile bölgesindeki çoğu yeri tarıma uygun hale getirerek yerleşik yaşamı hedefleyen Urartular, günümüz imkanlarıyla bile sulu tarımın yapılamayacağı bölgeleri yaptığı tesisler ile elverişli hale getirmiştir.²⁹⁶ Bu bayındırlık faaliyetine Van Ovası'nın güneyindeki arazilerin Menua (Şamram-Semiramis) kanalıyla sulanması örnek olarak gösterilebilir.

Urartular imar faaliyetlerinde göstermiş oldukları ilgiyi kültür alanında da göstermişlerdir. Urartularda kullanılan yazının çivi yazısı olduğu görülmektedir. Bununla beraber çivi yazısına nazaran az da olsa devletleşme sürecinin ilk dönemlerinde damga ve mühürler ile kap ve küpler üzerinde hiyeroglif yazısını da kullanmıştır.²⁹⁷ Urartular taşlar, kayalar, kil tabletler ve küpler üzerine çivi yazısı ile dönemsel askeri, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini yazmışlardır. Çift dilli kitabeler içerisinde Asurca ile aynı kategoride incelenen Urartuca'nın sonraları Hurrice ile akrabalık gösterdiği anlaşılmıştır.²⁹⁸ Devletin gücünün yerinde olduğu dönemlerde çivi yazısına daha çok ağırlık veren Urartular, gücünün zayıflamaya başlamasıyla tekrardan hiyeroglif yazısını kullanmaya başlamıştır. Böylece Urartularda yazı, askeri, siyasi ve ekonomik güce göre şekillenmiştir.²⁹⁹

Urartu günlük hayatında önemli yer edinen keramikler şekli, rengi ve üretim biçimi gibi pek çok ayırt edici unsura sahiptir. MÖ II. binin sonlarından MÖ I. binin

²⁹⁴ Oktay Belli, "Dams, reservoirs and irrigation channels of the Van Plain in the period of the Urartian kingdom", *AS*, Sayı: 49, (1999), s. 11 vd.

²⁹⁵ Belli, "Dams, reservoirs and irrigation channels of the Van Plain in the period of the Urartian kingdom", s. 14 vd.

²⁹⁶ Oktay Belli, "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (2000), s. 396; Özgül, *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*, s. 122, Karageçi, *Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 72 vd.; Ceylan, *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, s. 159.

²⁹⁷ Paul E. Zimansky, "Urartian And The Urartians", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Sayı: 24, (2011), s. 550; Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", s. 12 vd.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 218; Belli, "Urartular", s. 196.

²⁹⁸ Belli, "Urartular", s. 196; Orhan Varol, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri*, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 17 vd.

²⁹⁹ Karageçi, *Kars Akayaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 73 vd.

başlarına doğru Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağı kültür izleri görülmekteydi. Bu kültürün içerisindeki toplumlar kendilerine özgü formlarda çanak-çömlek imal ederken, genelde açık kahve, kiremit ve pembemsi renkleri tercih etmişlerdir. El yapımı ya da çömlekçi çarkında imal edilen bu keramiklerin hamurları yaş iken üzerine motiflerde işlenmekteydi. Bu motifler genel de kazıma bezeme ya da yivlerdir.³⁰⁰ Erken Demir Çağı’nın ikinci evresinde MÖ 1.000’li senelerde ise Van Gölü Havzası’nda keramik üretiminde ve şekillendirilmesinde farklı tarzda üslupların kullanıldığı görülmeye başlamıştır. Kırmızı renkli ve cilalı parlak bir forma sahip olan bu kaplar, madenden yapılmış olan kapların taklit edilmesiyle imal edilmiştir.

Urartular, devletin bütün kademelerini belirli bir standarda göre şekillendirmeye çaba göstermişlerdir. Bu çabayı keramik içinde göstermişlerdir. Başlarda bölgesel farklılıklara sahip olan atölyelerde üretilen Urartu kapları, devletin ileriki zamanlarda merkezi gücünün artmasıyla beraber bölgelerde inşa edilen devlet atölyelerinde belirlenmiş bir kaide ve nizam çerçevesinde imal edilmeye başlanmıştır. Fakat buralarda üretilen keramiklerde halk ve yöneticiler için üretilen arasında farklılık olduğu gözlenmiştir. Bu da Urartu’da sosyal sınıflaşmanın varlığının bir belirtisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Saray ve çevresine has imal edilen keramikler gayet kaliteli bir işçilik sonucu elde edilmiş ve cilalanarak parlak kırmızı bir dış yüzeye sahip olmakla birlikte yonca, yuvarlak ağızlı, çoğunlukla şişkin karınlı ve dip kısmı halka olan testiler ile tabak biçimler yoğun bir şekilde imal edilmiş ve kullanılmıştır. “Bianili Keramiği” adını taşıyan bu kaplar saraya özgüydü. Fakat bu isimle anılan saray keramiği devletin tarih sahnesinden çekilmesiyle beraber bölge toplumu tarafından benimsenmeyerek tamamen terk edilmiştir.³⁰¹

Toplum için imal edilen keramikler devetüyü ve pembe renkte olup, sanatsal bir endişe dışında basit bir tarzda imal edilmiştir. Küçük gündelik kapların yanında Urartular depolama işlemleri için uzun ve geniş kaplar olan pithosları da imal

³⁰⁰ Veli Sevin, “Van Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri”, **AnAr**, Sayı:14, (1996), s. 442 vd.; Erkan Konyar, **Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2004, s. 88 vd.

³⁰¹ Kutlu Emre, “Altıntepe’de Urartu Seramiği” **Belleten**, Sayı: 131, Cilt: 33, (1969), s. 279 vd.; Özgül, **Eskiçağ’da (Yukarı) Aras Vadisi**, s. 119; Aylin Ümit Erdem, Erkan Konyar, “Urartu Çanak Çömleği”, **Urartu: Doğu’da Değişim**, (2011), s. 270; Özlem Bakan, **Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Horasan Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 77.

etmişlerdir. Bunların boyunlarına ise kapasitelerini çivi yazısı ya da hiyeroglif yazısı ile yazarak belirtmişlerdir. Urartu devletinde bir de dini maksatla üretilen kaplar vardı. Bunlar; ritonlar, hayvan motifi işlenmiş kulplu kaplar ve ayakkabı biçimli kaplardır.³⁰² Urartu keramiği başkentten uzaklaştıkça farklılaşmaya başlamaktadır. Bu farkı bölgelerde kurulan atölye keramikleri ile karşılaştırıldığında daha net bir şekilde görülebilmektedir. En belirgin fark ise kilin kalitesinde ve fırınlamada görülmektedir. Bu da başkentten uzaklaştıkça malın kalitesizleşmeye başladığını göstermektedir. Bölgeye göre renkleri bile farklılık gösteren bu keramiklerden Tuşpa'da imal edilenlerin genellikle dış görünümü “kırmızı renkli ve cilalı” iken Van Gölü'nün doğusundaki Urmiye Gölü civarında bu malların rengi gridir.³⁰³

Eskiçağlardan beri insan topluluklarının yaşam ve ölüm hakkında karışık bir yapı içerisinde farklı görüş ve düşüncelere sahip olduğu, toplumdan topluma çeşitli değişiklikler gösterdiği ölü gömme geleneklerinden anlaşılmaktadır. Urartu devletinde ise bu durum daha kompleks bir yapıya bürünmektedir. Urartu devleti egemenliği altına aldığı bölgelerin toplumsal geleneklerini, örf, adet, anane, din ve sanatını kendine has bir üslup çerçevesinde biraz değiştirip biraz geliştirerek yeni bir kültür meydana getirmiştir. Fakat bu devletin içerisindeki toplumların yapısı birbirinden farklılık göstermesine rağmen Urartu'da ortak bir dini inanış ve sanat anlayışı olduğu görülmektedir. Bu ortak anlayışı Hurri, Uruatri ve Nairi toplumlarında görmek mümkündür.³⁰⁴

Urartu devletinde ölümler toplum içerisindeki statüsüne göre farklı tiplerdeki mezarlara gömülmüşlerdir. Urneler, kaya mezarları, toprak mezarlar, taş sandıktan yapılan mezarlar ve yer altı oda mezarları kullandıkları mezar ve ölü gömme türleridir.³⁰⁵

Urartuların en fazla tercih ettiği mezar tipi olan yer altı oyma mezarları üç farklı şekilde yapılmaktadır. Bunlar; oyma, örme ve oyma-örmedir. Bir veya birden fazla

³⁰² Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 75.

³⁰³ Emre, “Altıntepe’de Urartu Seramiği”, s. 279 vd.; Özgüç, “Altıntepe Kazıları”, s. 259; Günaşdı, **Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, s. 113.

³⁰⁴ Nevzat Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, Ankara, TTK Basımevi, 2000, s. 7 vd.

³⁰⁵ Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 7; Erkan Konyar, “Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”, **Urartu: Doğu’da Değişim**, (2011), s. 206.

odaya sahip olan bu mezarlarda takalar, dromoslar ve sekiler bulunmaktadır.³⁰⁶ Sert ya da yumuşak kayaların oyulması ile oluşturulan bu mezarlar, yapıldıkları bölgenin izlerini üzerlerinde taşımaktadır. Bu mezarların göze çarpan en belirgin özelliği ise neredeyse tamamının üstten girişli olmasıdır. Sosyal tabakaya göre farklılıklar barındıran yer altı oyma mezarlar zengin ve soylu zümre için sert ve işlenmesi güç olan taşlardan yapılmışken, halk kesimi için yumuşak ve işlenmesi kolay taşlardan yapılmıştır. Bu mezar tipine en çok Van Gölü'nün kuzeyi ile Ağrı'nın güneyinde rastlanılmaktadır.³⁰⁷

Yer altı örme mezarlar ise toprağı eşerek oluşturulan çukurun içinin taşlar ile örülmesiyle oluşturulmuştur. Urartuların her döneminde rastlanan bu mezar tipinde tek oda bulunmakla beraber gömülen kişinin sosyal statüsü dikkate alınmamıştır.³⁰⁸ Hem oyma hem de örme tekniğinin kullanıldığı yer altı oyma örme mezarlar ise kayanın oyularak çevresinin taşlar ile çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Bu mezar tipi genelde halk tarafından kullanılmıştır.³⁰⁹

Geç Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar kullanılan taş sandık mezarlar ise halk için yapılmış ve tek kullanımlıktır. Standart bir yapıya sahip olan bu mezarlar sal taşından imal edilmiş ve ölü içine konulduktan sonra üzeri sal taşıyla kapatılmıştır.³¹⁰

MÖ VII. binden itibaren Anadolu topraklarında kullanılan ve Urartu devletinin de sıklıkla kullandığı Urne mezarlar, elle oyulan kayalarla, yine aynı isimle anılan vazolara ölünün yakılarak küllerinin içine konulması ve üstünün taşla kapatılmasıyla oluşturulmuştur.³¹¹ Bu mezar tipi araştırma sahamız olan Iğdır ili Melekli beldesinde de rastlanılmıştır.³¹² Urneye benzeyen küp mezarların yapımında değişken boylarda

³⁰⁶Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 9 vd.; Konyar, "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri", s. 276 vd.

³⁰⁷Nevzat Çevik, **Urartu Kaya Gömütleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s. 12; Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 76.

³⁰⁸Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 11 vd.; Özgül, **Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi**, s. 127; Çevik, **Urartu Kaya Gömütleri**, s. 13.

³⁰⁹Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 14 vd.;

³¹⁰Çevik, **Urartu Kaya Gömütleri**, s. 20; Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 15 vd.; Konyar, "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri", s. 224.

³¹¹Veli Sevin, "Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği", **AnAr**, Sayı: 8, (1980), s. 151 vd.; Pınar Albayrak, "Urartu Dini Mimarisi", **Kaf Dağı**, Sayı: 1, Cilt: 3, (2018), s. 38; Konyar, "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri" s. 225; Çevik, **Urartu Kaya Gömütleri**, s. 19; Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 17 vdd.

³¹²Richard David Barnett, "The Urartian Cemetery at Igdyr", **AS**, Sayı: 13, (1963). s. 153 vd.; Konyar, "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri", s. 226.

keramikten imal edilmiş küpler ile pithoslar kullanılmıştır. Bu mezarlara ölü hem gömülerek hem de yakılarak konulmuştur.³¹³

Farklı türlerde pek çok mezar tipini kullanan Urartularda şüphesiz en ihtişamlısı kaya mezarlarıdır. Yapılışları bölgelere göre farklılıklar gösteren bu mezarları, Urartular madencilik üzerine olan ustalıklarının etkisiyle de pürüzsüz ve düz bir şekilde inşa etmişlerdir. Sosyal tabaka içerisinde genellikle üst düzey sınıfa mensup olanlar için kullanılan kaya mezarlarında nişlerin içinde oyuklar bulunmaktadır. Bu oyukların içine urneler yerleştirilmektedir. Yine bu mezarlarda ölü yatağı olarak adlandırılan sekiler bulunmaktadır. Bu ihtişamlı mezar mimarisi sonraları kilise, sığınak ve inzivaya çekilmek maksadıyla kullanılmıştır.³¹⁴

Araştırma sahamız olan Iğdır ve çevresinde kaya mezarına Tuzluca-Göktaş Kaya Mezarı, Tuzluca-Aşağı Aktaş Kaya Mezarı ve Sarıkamış-Yoğunhasan Kaya mezarı örnek gösterilebilir.

³¹³ Çevik, **Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri**, s. 20 vd.; Karageçi, **Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, s. 77; Albayrak, "Urartu Dini Mimarisi", s. 38 vd.

³¹⁴ Nevzat Çevik, **Şebeteria Batı Urartu'da Bir Kent ve Kaya Anıtları**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 32 vd.; Ceylan, "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", s. 82; Veli Sevin, "Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü Yakma Geleneği", **AnAr**, Sayı: 8, (1980), s. 151; Özgül, **Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi**, s. 127; Rafet Çavuşoğlu, "Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları", **Hitit Color**, (2006), s. 89 vd.

III. BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. Aşağı Aktaş Kalesi-I

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin yaklaşık 10 km güneydoğusundaki Aktaş Köyü'nün batısında Ağrı Dağı'nın eteklerindeki volkanik kalıntılardan oluşan yükselen tepe üzerinde kurulmuştur. Deniz seviyesinden ortalama 950 m yükseklikte yer alan kale, Bulakbaşı Köyü ile Aktaş Köyü arasındaki karayolunun sağına düşmektedir. Birçok yeri tahribata uğramış olan Aşağı Aktaş Kalesi'nin sur duvar uzunluğu ortalama 1.066 m civarındadır. Doğu-batı doğrultulu uzanan bu kalenin sur duvar kalınlığı kuzeyde 2,70 m iken güneyde 4,20 m dir. Sur duvarlarından günümüze sadece 1,5 m'lik kısmı ulaşabilmiştir. Kalenin giriş kapısı kuzeybatı ve kuzeyde olmak üzere iki tanedir. Yaklaşık olarak 2,30 m genişliğinde olan bu kapılardan kuzey yönünde olanı Iğdır Ovası'na bakmakta ve ana kapı görevini üstlenmektedir. Kuzeybatı yönünde olan diğer kapı ise vadi içerisinde yer alan mezarlık alanına açılmaktadır. Üç tarafı oldukça derin vadilerle çevrili olan kale, kuzeyinde yer alan ovalık alanı kontrol altında tutabilecek şekilde inşa edilmiştir. Kuzey ve batı istikametinde olmak üzere iki gözetleme kulesinin varlığını temel izlerinden anladığımız kale, genel hatlarına bakıldığında oval planda inşa edilmiştir.³¹⁵

Kalenin etrafının derin vadilerle çevrili olması dışardan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı kalenin savunma gücünü arttırmıştır. Bu bakımdan yakın çevresinde yer alan Yoğunhasan Kalesi/Sarıkamış, Kuzeyhan Kalesi/Digor, Akkbulak Kalesi/Tuzluca ve Papaz Kalesi/Iğdır ile benzerdir. Ayrıca kale, araştırma sahamız içerisinde bulunan diğer kalelere göre daha büyüktür. Yakınında yerleşim yeri kalıntılarının da bulunması kalenin savunma amacının dışında sığınma maksatlı kullanıldığını göstermektedir. Kalenin kuzey sur duvarı kurtin ve bastiyonla desteklenerek savunması kolaylaştırılmıştır. Kuzeyde gözetleme kulesi izleri olması ve bu kulenin bastiyon yardımıyla tabanının sağlamlaştırılması, kalenin kuzey kesimden tehditlere maruz kaldığını göstermektedir. Kalenin keramik verisi ise İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'na aittir. (Fotoğraf 14-28, Çizim 1).

³¹⁵ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları-I**, s. 280; Ceylan, Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 138; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 161 vd.

3.2. Aşağı Aktaş Kalesi-II

Aşağı Aktaş Kalesi II, Iğdır İli Karakoyunlu İlçesi'nin güneydoğusunda ve yaklaşık 10 km kadar uzağında yer alan Aktaş Köyü'nün 500 m güneydoğusundaki yükselen tepede yer almaktadır. Köy yerleşiminin bitiminde yer alan kale, Aktaş-Yazlık köyü karayolunun sağına düşmektedir. Doğusundaki ovaya hâkim bir konumda bulunan kalenin içerisinde temel izlerinden anlayabildiğimiz bir takım mimari yapı izleri bulunmaktadır. Anakaya üzerine uygun bir şekilde kuzey-güney doğrultulu inşa edilen kalenin sur duvarlarının varlığı temel taşlarından anlaşılmaktadır. Doğusunda gözetleme maksatlı inşa edildiğini düşündüğümüz bir yapı izi bulunan bu kalenin, kuzeybatı sur kalınlığı 60 cm dir. Nerdeyse tamamı tahribata uğrayan kale deniz seviyesinden ortalama 850 m yüksekliktedir. Yaklaşık olarak 3 km güneydoğusunda yer alan Aşağı Aktaş Kalesi ile bir bağının olduğunu düşündüğümüz Aşağı Aktaş Kalesi-II'nin güney sur duvarları büyük taşların işlenmesi ile oluşturulmuş ve kalenin giriş kapısı yine bu yöndedir. Kalenin mimari özellikleri ve keramik verileri üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde buranın Tunç Çağı da dahil olmak üzere Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı'nda da iskân edildiğini söylemek mümkündür.³¹⁶

Aşağı Aktaş Kalesi-II kurulduğu yer itibariyle doğusunda ve kuzeydoğusunda yer alan ovalık alanı, aynı yönde önünden geçen yol ağını ve Bulakbaşı Suyunu denetimi altında tutan bir konumdadır. Yükseltisinin de düşük olması denetim mekanizması görevini kolaylaştırmıştır. Kale, Tunç Çağı'nda inşa edilmiş olmasına karşın sahip olduğu bu fiziksel özellikleri sayesinde Erken Demir Çağı'nda yerel beylikler tarafından, Orta Demir Çağı'na ise Urartu devleti tarafından kullanılmış olmalıdır. Kalenin sur duvarları günümüze kadar ulaşmamış olsa da tespit ettiğimiz keramik verileri ve bölgede Luhiuni ile Menuahinili gibi kentlerin önceden varlık gösterdiğinin bilinmesi bu durumu destekler niteliktedir. Aşağı Aktaş Kalesi-II'nin sahip olduğu stratejik önemi dikkate alındığında Van-Özalp'te yer alan Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ile Bingöl Dağları'ndaki Zulümtepe Kalesi'ne benzemektedir. Yakın çevresinde ise Çakmak Kalesi/Kars ve Üçkaya Kalesi/ Tuzluca ile benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. (Fotoğraf 15, Çizim 2).

³¹⁶ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları**, s. 164 vd.; Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, “2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, **AST**, Sayı: 36, (2018), s. 106; Özgül, Ceylan, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 104; Alpaslan Ceylan, Akın Bingöl, vd., “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, **AST**, Sayı: 25, Cilt: 3, (2007), s. 138.

3.3. Aktaş Mezarlık Alanı

Aktaş Mezarlık Alanı Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin 10 km güneydoğusundaki Aktaş Köyü'nün güneyinde volkanik lavların birikerek oluşturduğu yüksek tepelerin arkasındaki düzlük alanda yer almaktadır. Bu mezarlık alanı deniz seviyesinden yaklaşık 890 m yükseklikte yer almaktadır. Alanda tespit ettiğimiz irili ufaklı 22 adet mezar bulunmaktadır. Bu mezarlardan en büyüğü 12x12 m ebatlarında iken en küçüğü ise 2x2 m ebatlarındadır. Mezarlık alanının bulunduğu yer aynı zamanda dağlık alandan Korhan Yaylası'na giden yol üzerindedir.

3.4. Bulakbaşı Kalesi-I

Karakoyunlu İlçesi'nin 8 km güneydoğusunda yer alan Bulakbaşı Köyü'nün güneydoğusundaki yükselen tepe üzerindeki Bulakbaşı Kalesi-I, bulunduğu coğrafyanın fiziki şartlarına uygun olarak inşa edilmiştir. Mimari bir ustalıkla inşa edilen kale, çevresinde yer alan kalelere nazaran benzersiz bir görünüme sahiptir. İnşasında kullanılan taşların büyüklüğü, işleniş tarzı ve yapısal planına bakıldığında, kalenin Erken Demir Çağı'nda inşa edildiğini ve Orta Demir Çağı yani Urartu Devleti döneminde de kullanıldığını söyleyebiliriz. Kalenin keramik verisi incelendiğinde Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı ile beraber kale Orta Çağ'da da sıklıkla kullanılmıştır. Kuzey ve batı olmak üzere iki girişi olan kalenin ana kapısı batıdadır.³¹⁷

Aynı güzergâh üzerinde yer alan diğer kalelerde olduğu gibi Bulakbaşı Kalesi-I'de Iğdır Ovası'na hâkim bir konuma inşa edilmiştir. Doğu-batı yönünde uzayan kale, 124x95 m büyüklüğündedir. Kalenin ovaya bakan kısmında Bulakbaşı Suyu ve küçük bir doğal gölet bulunmaktadır. Böylece su ihtiyacını buradan karşılayan kalenin Aşağı Aktaş Kalesi-I ile bağının olduğunu düşünmekteyiz. Aşağı Aktaş Kalesi-I'in kuzey yönündeki sur duvarlarının sağlamlaştırıldığını ve gözetleme kulesi olduğunu göz önünde tutacak olursak, kuzeyinde bulunan Bulakbaşı Kalesi-I'de bu kalenin hem savunma gücünü arttırmakta hem de ileri bir karakol görevi üstlenmektedir. Bu bakımdan Aşağı Aktaş Kalesi-II ile de benzerlik göstermektedir. (Fotoğraf 16, Çizim 3).

³¹⁷ Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, "Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2016", AST, Sayı: 35, Cilt: 1, (2017), s.: 31; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 150.

3.5. Bulakbaşı Kalesi-II

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin 8 km güneydoğusunda bulunan Bulakbaşı Köyü'nün 1 km kadar kuzeyinde yer alan Bulakbaşı Kalesi-II'nin deniz seviyesinden yüksekliği 871 m dir. Kalenin doğuya bakan kısmı ovalık alanı kontrol altında tutarken, batı tarafı ise dağlık ve kirre olarak adlandırılan volkanik kayaç kalıntıları ile çevrilidir. Aşağı Aktaş Kalesi'nin 5 km kuzeyinde yer alan Bulakbaşı Kalesi-II'nin batı kısmında Doğubayazıt'tan Erivan'a doğru uzanan tarihi bir dağ yolu geçmektedir. Kuzey-güney doğrultulu kurulan kalenin mimari planı genel hatlarıyla dikdörtgen planlıdır. Batı yönündeki sur duvarının kalınlığı 70 cm civarında olan kalenin batı sur duvar yüksekliği ise 110 m dir. Batı sur duvar uzunluğu 60 m, kuzey sur duvar uzunluğu ise 20 m dir. Kalenin doğu sur duvarı anakayaya uygun olarak yapılmıştır. Kale genel görünümü itibariyle oval bir mimari plana sahip olup, sur duvarları kiklopik tarzda inşa edilmiştir. Giriş kapısı kuzeyde ve yaklaşık 4 m genişliğinde olan kalenin batı sur duvarları işlenilmiş blok taşlardan yapılmıştır. Kalenin içindeki ve etrafındaki keramik verilerine bakıldığında Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda iskân görüldüğü anlaşılmaktadır. Mimari özellikleri dikkate alındığında ise tipik bir Demir Çağı kalesidir.³¹⁸

Urartu Devleti, hakimiyeti altına aldığı bölgelerdeki kaleleri revize ederek ihtiyaçları doğrultusunda kullanmıştır. Bu kaleler içerisinde yol güzergahları üzerinde olanları Urartular için ayrıca önemlidir. Bu yol güzergahlarında bulunan kaleler, madenleri kontrol altında tutmak, stratejik öneme sahip olan yerleşme ve diğer kaleleri muhafaza etmede büyük rol üstlenmişlerdir. Bulakbaşı Kalesi-II'de bu amaç için inşa edildiğini düşündüğümüz kalelerden biridir. Doğubayazıt'tan, Erivan'a kadar uzanan tarihi yol üzerine inşa edilmiş olması, kalenin tarihi yolun bir kısmını ve yakınında yer alan yerleşim alanını denetim altında tuttuğunu göstermektedir. Bu özelliği sayesinde kale Tunç Çağı'nda inşa edilmiş olmasına karşın, Demir Çağı'nda da Urartu devleti tarafından kullanıldığını düşünmekteyiz.

Yapımında büyük taşlar kullanılarak kiklopik tarzda inşa edilen Bulakbaşı Kalesi-II Bulakbaşı Suyu'na ve Doğu Iğdır Ovası'na hâkim bir tepelik alan üzerindedir. Araştırma sahamız ve çevresinde bu amaç doğrultusunda yapılan birçok kale vardır. Bunlara; Üçkaya Kalesi/Tuzluca, Aşağı Aktaş Kalesi-II/ Karakoyunlu, Çakmak

³¹⁸ Bingöl, Karageçi "2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 105 vd.

Kalesi/ Kars örnek gösterilebilir. Ayrıca ovalık alanı ve su kaynaklarını kontrol altında tutabilir konumda olması kalenin Urartu kaleleri olan Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ile Zulümtepe Kalesi'ne benzerliğini göstermektedir. (Fotoğraf 17, Çizim 4).

3.6. Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'ne 8 km güneydoğusundaki Bulakbaşı Köyü'nün 2 km kadar güneybatısında dağların arasında kalan Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi, deniz seviyesinden 951 m yüksekliktedir. Bu yerleşme aynı zamanda Doğubayazıt'tan Erivan'a kadar uzanan tarihi bir yol üzerindedir. Yerleşmenin bu yol güzergahı üzerinde yer alması ve kuzeydoğusunda Bulakbaşı Kalesi-II'nin bulunması yerleşmenin aynı zamanda bir ticaret merkezi veya konaklama maksatlı kurulmuş olan bir yerleşme biçimi olduğunu düşündürmektedir. Temel yapı malzemesi olarak bazalt taş kullanmayı tercih eden bu yerleşke sakinleri, mimari yapılarını çoğunlukla dikdörtgen planlı olarak inşa etmişlerdir. Bölgede tespit ettiğimiz mimari kalıntıların ortalama ebadı 6x6 m dir. Bölgede incelenen keramikler ise Tunç ve Demir çağlarına aittir.³¹⁹ (Çizim 5).

3.7. Gökçeli Höyük

Gökçeli Höyük, Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin yaklaşık 3 km kuzeydoğusundaki Gökçeli Köyü sınırları içerisinde. İlk olarak İ. K. Kökten tarafından 1943 yılında keşfedilen höyükte bazı keramik kalıntıları ve obsidiyenden yapılmış aletler bulunmuştur. Bulduğu bu arkeolojik verilerin Mezolitik, Neolitik ve İlk Tunç Çağı özellikleri gösterdiğini belirten Kökten, Gökçeli Höyük'ün Iğdır'ın en eski yerleşmelerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Iğdır Ovası'nda ilk yerleşim izlerinin görülmesi ve İlk Tunç Çağı buluntularının olması nedeniyle önem arz eden bu höyükte diğer bir önemli çalışma ise Alpaslan Ceylan ve ekibi tarafından 2003 yılında yapılan yüzey araştırmalarıdır. Günümüzde bu höyük, tarım arazilerinin içerisinde kalması, ortasından su kanalı ve yol geçmesi nedeniyle tahribata uğramıştır.³²⁰

³¹⁹ Bingöl, Karageçi "2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 107 vd.

³²⁰ Kökten, "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", s. 603 vdd.; Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları**, s. 204 vd.; Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", **AST**, Sayı: 22, Cilt: 2, (2004), s. 197; Ceylan, Kalmış, "Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri", s. 755; Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi", s. 230.

3.8. Karakoyunlu Kalesi

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin 2 km güneybatısındaki tepelik alan üzerinde yer alan Karakoyunlu Kalesi, kuru duvar tekniği ile yapılmış olup, sur duvarlarının genişliği 2 m dir. Kalenin güneydoğusunda Erken Demir Çağına ait olan yüzden fazla mezar bulunmaktadır. Bu mezarların büyük bir bölümü kaçak kazılar neticesinde tahribata uğramıştır. Andezit kayalıklar üzerine kurulan kale, 55x60 m ebadında olup oval bir plan doğrultusunda inşa edilmiştir. Kalede yer alan keramikler ise İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir. İskit istilaları sonucu tahribata uğrayan bu kalenin Orta Çağ'da ve Osmanlı döneminde tahkimat yapılarak yeniden kullanıldığı yoğun miktarda rastlanan Orta Çağ tabakasından anlaşılmaktadır.³²¹

Ağrı Dağı'nın, Iğdır Ovası'na uzanan eteği üzerinde inşa edilen Karakoyunlu Kalesi, yönetim merkezi olma potansiyeline sahiptir. Bulunduğu konum itibarıyla ovalık alanı kontrol altında tutabilen kale, çevresinde yetiştirilen ürünlerin toplandığı bir merkez olma özelliği de göstermektedir. İçerisindeki mimari yapıların özelliklerine bakıldığında kale, Urartu kralı Menua (MÖ 810-786) döneminde revize edilerek tekrar kullanılmıştır. Menua olasılıkla kaleyi, Aras Vadisi ve kuzeye yönelik seferler için askeri üs olarak değerlendirmiştir.³²²

Urartu devleti sınırları içerisinde Çavuştepe Kalesi/Gürpınar, Bastam Kalesi/İran, Aşağı Anzaf Kalesi/Özalp ve Ayanis Kalesi/Van gibi yöresel idari merkez olarak değerlendirilen kalelerde vardır. Hem askeri üs hem de idari merkez olan bu kalelerin içerisinde veya yakın çevresinde Urartu krallarına ait yazıtlar yer almaktadır.³²³ Karakoyunlu Kalesi'nin de yukarıda belirttiğimiz kaleler gibi yöresel bir idari merkez olduğunu düşünmekteyiz. Zira bölgede keşfedilen Başbulak Yazıtı Karakoyunlu ve çevresinde Urartu kralı Menua tarafından Menuahinili şehrinin kurulduğundan bahsetmektedir. Yakın çevresinde yer alan Zivin Kalesi/Sarıkamış ve Aznavurtepe/Patnos de bu kale gibi kuzeye yönelik seferler için askeri üs olarak kullanılmıştır. (Fotoğraf 18-29, Çizim 10).

³²¹ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları-I**, s. 157 vd.; Alpaslan Ceylan, “2002 Yılı Erzican, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, **AST**, Sayı: 21, Cilt: 2, (2003), s. 269; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 161. Mustafa Karageçi, Akın Bingöl, “2018 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması” **AST**, Sayı: 37, Cilt: 3, (2019), s. 72.

³²² Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 72.

³²³ Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 59.

3.9. Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı

Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı, Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin ortalama 10 km güneydoğusundaki etrafı dağlık arazi ve volkanik kayalar ile çevrili olan vadi içerisinde yer almaktadır. İki koridor şeklinde işlenmemiş bazalt taşlarından oluşturulan yerleşmede temel seviyesinde duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Yerleşme alanı içerisinde ne maksatla yapıldığı tespit edilemeyen küçük boyutlu yapı kalıntılarının yanında ağıl olarak kullanıldığını düşündüğümüz oval planlı dairesel yapılar da vardır. Yerleşim alanının hemen yanında boyutları 1,5x1 m ile 4x5 m arasında değişiklik gösteren mezarlarda vardır. Yuvarlak planlı ve küçük bazalt taşlardan oluşturulan kurgana benzer bu mezarlarla beraber mezarlık alanının içerisinde iki tanede dikdörtgen planlı mezar tespit edilmiştir. Tespit edilen dikdörtgen formlu bu mezarların köşelerinde dörder adet yassı bazalt taş bulunmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda alanda sadece orta çağ kermiğine rastlanması, dikdörtgen mezarların varlığı ve günümüzde de bölgenin bazı zamanlarda yayla olarak kullanılması yerleşmenin ve mezarlık alanının Orta Çağ'a ait olduğunu düşündürmektedir.³²⁴ (Fotoğraf 19-30).

3.10. Karakirre Mezarlık Alanı

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin yaklaşık 5 km kadar güneydoğusunda yer alan Karakirre Mezarlık Alanında 28 adet mezar tespit edilmiştir. Büyüklükleri 3x3 m ile 6x6 m arasında değişen mezarların bulunduğu alan deniz seviyesinde 930 m yüksekliktedir. Alanda yapılan araştırmalar sırasında sadece Orta Çağ keramiğine rastlanması ve yakınında kalıcı yerleşim izlerinin bulunmaması mezarlık alanının bulunduğu bölgede geçici yayla yerleşimi ya da konaklama amaçlı bir bölge olduğunu düşündürmektedir. (Fotoğraf 20).

3.11. Kasımıntığı Kalesi

Kasımıntığı Kalesi, Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesinin güneydoğusundaki Karakoyunlu Kalesi'nin 5 km kuzeyinde yer almaktadır. Karakoyunlu Kalesi ile benzer özelliklere sahip olan bu kalenin inşasında beş kademeli sur duvar sistemi kullanılmıştır. Volkanik kökenli bazalt taşlar kullanılarak yapılan kalenin sur duvarları kiklopik yöntem kullanılarak örülmüştür. Sur duvarlarının yapımında kullanılan taşların yüzeyleri pürüzsüzleştirilmeye çalışılmıştır. Birden çok giriş kapısı olan kale, Urartu

³²⁴ Karageçi, Bingöl, "2018 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 73.

dönemi özelliklerini göstermektedir. Kalenin kuzey ve kuzeybatı kesiminde dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapı kalıntılarının içerisinde yer aldığı yerleşim alanı ve nekropol bulunmaktadır. Sur duvarları 40x60 cm ile 50x60 cm arasında değişkenlik gösteren kalenin kuzeyinde kalan yerleşim alanı üzerinde günümüzde tarımsal faaliyetler icra edilmektedir. Kuzeyde bulunan nekropol alanı yapılan kaçak kazılar sonucunda tahribata uğramıştır. Kuzeybatısındaki nekropol alanı içerisinde bulunan Erken Demir Çağı Mezarları ise kuzeye nazaran tahribata uğramamıştır. Korunaklı bir yapıya sahip olan Kasımıntığı Kalesi, bulunduğu konum itibarıyla Iğdır Ovası'nı kontrol altında tutabilen bir yapıya sahiptir. Kale ve nekropol alanında rastlanan keramikler, İlk Tunç Çağı, Son Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir.³²⁵

Urartu devleti kurulmadan önce Doğu Anadolu'da varlık gösteren beyliklerden biride Iğdır Ovası'nda yer alan Erikua Krallığı idi. Urartu kralı Menua kuzeye yönelik düzenlediği seferler sonucunda Erikua'nın başkenti Luhiuni (Kasımıntığı) ve Menuahinili'yi (Karakoyunlu) alarak Iğdır Ovası ve çevresini tamamıyla topraklarına dahil etmiştir. Urartu kralı Menua'nın Erikua üzerine düzenlediği bu seferden Körzüt Yazıtında da bahsedilmektedir. Bölgede önemli imar ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunan Menua, Kasımıntığı ve Karakoyunlu kalelerini revize ederek daha korunaklı ve bölgeyi kontrol edebilir hale getirmiştir.³²⁶

Erikua'ya başkentlik yapmış olan Kasımıntığı Kalesi (Luhiuni), korunaklı bir yapıya sahiptir. Kalede kullanılan beş kademeli sur duvar sistemi kalenin daha korunaklı bir hal almasını sağlamıştır. Aras Vadisi içerisinde yer alan kale, Karakoyunlu Kalesi ile benzer özellikler göstermektedir. Urartu kralı Menua tarafından zapt edilen kale, kuzey seferleri ve Aras Vadisi'ne yönelik seferler için idari merkez ve askeri üs olarak kullanılmıştır. (Fotoğraf 21-31, Çizim 6).

³²⁵ Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları-I**, s. 166 vd.; Ceylan, "2002 Yılı Erzican, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 269; Gülriz Kozbe, Alpaşlan Ceylan, vd. "Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları", **TAY**, Kasımıntığı, (2008); Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi", s. 231 vd; Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, s. 163 vd.

³²⁶ Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi", s.231 vd.; Payne, **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, s. 644 vd.

3.12. Kurt Bucağı Kurganları-I

Kurt Bucağı Kurganları-I, Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nin yaklaşık olarak 2,5 km güneybatısında yer alan tarım arazilerinin kuzeyinde yer almaktadır. Ortalama 800 metre uzunluğunda ve 200 metre genişliğindeki bir alana yayılan bu kurganların en küçüğü 3x3 m boyutunda olup en büyüğü ise 12x12 m dir. Kurganların yerden yüksekliği 40 cm ile 2,5 m arasında değişiklik göstermektedir. Zemin seviyesi dairesel bir plan doğrultusunda taşlar ile çevrilen kurganların üst kısımları yığma taşlardan oluşmaktadır. Kurganların bir kısmının ortasına 3-4 adet büyük taşlar konulmuştur. Bölgede yaptığımız araştırmalar sonucu 60 tanesini tespit ettiğimiz bu kurganların yayılım alanına baktığımızda 60'tan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Kurganların yaklaşık 800 m doğusunda ise kaba ve işlenmemiş taşlardan yapılmış olan ve yerleşim yeri olduğunu düşündüğümüz bir alan bulunmaktadır. Yapımında bazalt taşların kullanıldığı bu alanın içerisindeki kalıntıların oval planlı olduğu temel izlerinden anlaşılmaktadır. Alanda yaptığımız araştırmalar sırasında asıl dikkatimizi çeken ise bir tarafı kuzeydeki dik kayalıklara yaslanmış ve diğer 3 kısmını oluşturan duvarların yapımında dış yüzü kabaca işlenmiş taşların kullanıldığı koridora benzeyen bir yapı olmuştur. Dikdörtgen planlı olan bu yapı 27x6 m ebadında olup duvarlarının varlığı temel seviyesinden anlaşılmaktadır. Yine temel seviyesinden anladığımız kadarıyla yapının duvarları, bazalt taşların arasına toprak doldurularak oluşturulmuştur. Koridor benzeri bu yapının ne için yapıldığı tespit edilmemiş olsa da tarafımızca kült merkezi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Kurgan alanının keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir.³²⁷ (Fotoğraf 22-32, Çizim 7).

3.13. Kurt Bucağı Kurganları-II

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'nde tespit ettiğimiz Kurt Bucağı Kurganları-I'in, yaklaşık 500 m kuzeyindeki arazi üzerinde yer alan Kurt Bucağı Kurganları-II, deniz seviyesinden 860 m yüksekliktedir. Yerden yüksekliği 40 cm ile 2.5 m arasında değişen bu kurganların en küçüğü 5x5 m boyutunda olup, en büyüğü ise 12x12 m dir. Dairesel bir plana göre oluşturulan kurganların temelinde büyük taşlardan oluşturulan örgü sistemi kullanılmıştır. Kurt Bucağı Kurganları-I'de olduğu gibi bu kurganların ortasına da 3 ya da 4 adet büyük taş konulmuştur. Kurgan alanının da rastlanan keramikler ise Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir. (Fotoğraf 23).

³²⁷ Karageçi, Bingöl, "2018 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", 73 vd.

3.14. Örgülütepe Kalesi

Kasımıntığı Kalesi'nin yaklaşık 500 m güneydoğusunda yer alan Örgülütepe Kalesi, Ağrı Dağı'nın volkanının aktif olduğu zamanda püsküren lavların oluşturduğu tepe üzerine kiklopik teknik kullanılarak inşa edilmiştir. İçerisinde ve civarında birçok mimari yapı izlerinin bulunduğu kale, dikdörtgen planlıdır. Dış yüzleri pürüzsüzleştirilmiş büyük taşlardan yapılan kalenin sur duvarları ortalama 2,5 m genişliktedir. Kuzey sur duvarlarının sadece 4 sırası günümüze kadar ulaşan kalenin keramik verisi Erken Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir.³²⁸ (Fotoğraf 33).

3.15. Yakupyeri Kurganı

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesinin yaklaşık 4 km güneyindeki etrafı dağlık alanlarla çevrili olan vadi içerisinde yer almaktadır. 4x4 m ölçülerinde olan kurgan, dairesel bir plan doğrultusunda büyük taşlardan oluşturulmuştur. Yakın çevresinde başka bir kurgan veya basit gömü hiçbir mezarın bulunmadığı Yakupyeri Kurganı, deniz seviyesinden yaklaşık 890 metre yükseklikte bulunan arazi üzerinde tek başına yer almaktadır. (Fotoğraf 24).

3.16. Yazlık Kalesi

Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi'ne 11 km mesafedeki Yazlık Köyü'nün 1,5 km güneydoğusunda, köyün çıkışındaki tepelik alanda yer alan Yazlık Kalesi, deniz seviyesinden 850 m yüksekliktedir. Kuzeyindeki ovalık alanı, su kaynaklarını ve yolları kontrolü altında tutabilecek stratejik bir konumda bulunan Yazlık Kalesi, anakayanın yapısında uygun olarak inşa edilmiştir. Kalenin kuzeyinde bulunan su kaynağının kalenin su ihtiyacını karşıladığı söylenebilir. İçerisinde bir takım mimari yapı kalıntıları bulunan kalenin batı sur duvarları bazalt taşlardan inşa edilmiştir. Tespit ettiğimiz keramik verilerine göre kale, İlk Tunç Çağı'ndan beri iskân görmektedir. Bununla beraber Demir Çağı ve Orta Çağ'da da kale revize edilerek tekrar kullanılmıştır. Kalenin batı yamacında ise kaleyle ilgisinin olduğunu düşündüğümüz yerleşim izleri vardır. Yazlık kalesi, yükseltisi düşük olan bir tepeliğe inşa edilmiştir. Bu durum kuzeyinden geçen yol ağını kontrol altında tutmasını kolaylaştırmıştır.³²⁹

³²⁸Ceylan, **Doğu Anadolu Araştırmaları-I**, s. 201 vd.; Ceylan, Özgül, **Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri**, s. 87; Alpaslan Ceylan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", AST, Sayı: 22, Cilt:2, (2005), s.196 vd.

³²⁹Bingöl, Karageçi, "2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", s. 106.

Aşağı Aktaş Kalesi-II gibi yükseltinin az olduğu bir alana kurulan Yazlık Kalesi, ovalık alanı, su kaynaklarını ve ticaret yollarını kontrol eden bir konumdur. Bulakbaşı Kalesi-II/Karakoyunlu, Aşağı Aktaş Kalesi-II/ Karakoyunlu, Aşık Hüseyin Kalesi-II/Tuzluca gibi anakayaya uygun olarak inşa edilen kale, etrafında yer alan unsurları denetim altında tutabilir yapısıyla, Micingert Kalesi/Sarıkamış, Yoğunhasan Kalesi/Sarıkamış ve Yüceotağı Kalesi-II/Tuzluca ile benzerlik göstermektedir. (Fotoğraf 25, Çizim 8).

3.17. Yazlık Yamaç Yerleşmesi

İğdir İli, Karakoyunlu İlçesi'nin 11 km güneydoğusundaki Yazlık Köyü'nün yaklaşık olarak 1,5 km güneydoğusunda Yazlık-İslamköy yolunun sağ tarafındaki yamaçta yer almaktadır. Yazlık Kalesi'nin batı yamacındaki yamaç yerleşmesi yol genişletme çalışmaları esnasında tahribata uğramıştır. Olasılıkla Yazlık Kalesi'nin yerleşim yeri olan bu alan deniz seviyesinden 830 m yüksekliktedir. Yerleşmenin ovalık alana, su kaynaklarına ve yol ağına yakın olması burada önceden yaşamış olan halklar için avantaj sağladığını söylemek mümkündür. Yazlık Kalesi'nin de doğusunda ve yakınında bulunması önceden yaşamış olan yerleşim yeri sakinlerinin herhangi bir tehdit karşısında kolayca sığınabilmelerini ve savunmaya geçmelerini sağlamaktadır. Böylece yerleşme yaşam için çok elverişli bir yer olsa da önünden yol geçmesi ve uygun iklim koşullarına sahip bir alanda olması istila ve tehditlere maruz kaldıklarını düşündürmektedir. Ovalık alan ve su kaynağının kuzeyinde yer aldığı bu yamaç yerleşmesinin keramik verileri İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir. Böylece yerleşim yerinin İlk Tunç Çağı'ndan beri yerleşime sahne olduğu görülmektedir.³³⁰ (Fotoğraf 26-27, Çizim 9).

³³⁰Bingöl, Karageçi, "2017 Yılı Kars-İğdir İlleri Yüzey Araştırması", s. 107.

SONUÇ

Çalışma konumuzu oluşturan Iğdır İli, Karakoyunlu İlçesi bulunduğu coğrafi konum itibariyle Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı ve önemli ticaret yollarının üzerinde olması nedeniyle eskiçağlardan günümüze kadar yerleşim gören önemli bir coğrafyadır. Aynı zamanda bölgenin çevresine göre daha düşük bir rakımda yer alması toplumlar tarafından buranın yerleşim yeri olarak seçilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Karakoyunlu'da yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda bölgede İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yoğun olarak yerleşimlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Çalışma alanımız ve çevresinde Gökçeli Höyük haricinde Neolitik Çağ'a tarihlenen arkeolojik merkez yoktur. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, Karakoyunlu'da yer alan arkeolojik merkezler, en erken İlk Tunç Çağı'na tarihlenirken, en geç ise Orta Çağ'a tarihlenmektedir. Karakoyunlu Kalesi ve Kasımıntıği Kalesi gibi stratejik öneme sahip olan kaleler, İlk Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuştur. Bu iki kalede rastlanan keramik verileri ve kalelerde yer alan yerleşim izleri ile mezarlık alanları bu durumu kanıtlar niteliktedir.

İlk Tunç Çağın'da inşa edildiğini tespit ettiğimiz Aşağı Aktaş Kalesi-I ise Demir Çağı'na kadar yerleşim görmüştür. Kalede yaptığımız incelemeler neticesinde etrafında bulunan kalelere göre daha büyük ve geniş olması kalenin hem savunma hem de sığınma amacıyla inşa edildiğini göstermektedir. Bulakbaşı Kalesi-II, Aşağı Aktaş Kalesi-II ve Yazlık Kalesi'nde yaptığımız incelemelerde bu kalelerin ulaşım ağlarını, ziraat alanlarını ve su kaynaklarını kontrol edebilir bir arazi üzerinde inşa edilmiştir.

Doğu Anadolu'dan başlayarak geniş bir sahaya yayılan Karaz Kültürü'ne ait kalıntılar Karakoyunlu ve çevresinde de tespit edilmiştir. Karaz Kültürü'nden sonra Doğu Anadolu'da bu kültüre benzer konargöçer bir toplum etkisini göstermeye başlamıştır. Bölgenin sunmuş olduğu coğrafi ve fiziki şartları iyi bir şekilde değerlendiren bu toplum, Hurri olarak adlandırılmaktadır. Bu toplum çevresine nazaran uygun iklim ve coğrafi şartlara sahip olan Karakoyunlu ve çevresine de yerleşmiştir.

Çalışma alanımız olan Karakoyunlu, feodal beyliklerden biri olan Erikua'ya da yurt olmuştur. Kasımıntığı Kalesi (Luhiuni) merkezli kurulan Erikua şehir devleti bölgenin önemli Erken Demir Çağı beyliklerinden biriydi.

MÖ 9. yüzyılda Urartu Devleti'nin kuruluşunu tamamlayıp tarih sahnesinde yer almasıyla birlikte Doğu Anadolu artık Urartu egemenliği altına girmiştir. Karakoyunlu ise Urartu kralı Menua (MÖ 810-716) döneminde fethedilerek Urartu hakimiyetine girmiştir. Karakoyunlu, bulunduğu stratejik konumu ve uygun coğrafi şartları neticesinde diğer devirlerde olduğu gibi Orta Demir Çağı'nda Urartu devletinin de ilgisini üzerine çekmeyi başarmıştır. Eriku'nın başkenti olan Kasımıntığı Kalesi (Luhiuni) ve Karakoyunlu Kalesi'nin bölgede kurulmuş olması Urartu Devleti'nin Aras Vadisi ve kuzeye yönelik seferler için kullanabileceği önemli stratejik askeri merkezlerdi. Aras vadisi üzerinden Güney Kafkasya'ya düzenleyeceği seferler için bu iki kaleyi revize ederek askeri birer üs haline getiren Menua ülke sınırlarını da genişletmiştir.

Yaptığı tüm faaliyetleri kayıt altına almayı ihmal etmeyen Menua, 120 civarı yazıtla en çok yazıt bırakan Urartu kralıdır. Çalışma alanımız içerisinde de Menua dönemine ait olan Başbulak, Taşburun (Solagert) yazıtları bölgede Urartu varlığını göstermektedir.

Çalışma alanımız olan Karakoyunlu ve çevresindeki Urartulara ait arkeolojik merkezleri incelediğimizde, yüksek dağların eteklerinde, anakaya üzerine kiklopi tarzda ve bazen de sur duvarları kurtin ve bastiyonla desteklenen kaleler yaparak Iğdır Ovası'nı, yolları ve bölge ticaretini kontrol altında tutmaya çalıştıklarını anlamaktayız. Bu kaleler için savunmanın ön planda olduğu, merkeze yakın kalelerin aksine estetikten yoksun kaleler olduklarını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda yapılan kaleler ise Aşağı Aktaş Kalesi-I, Kasımıntığı Kalesi, Örgülütepe Kalesi ve Karakoyunlu Kalesi'dir.

Urartu devletinin yıkılmasıyla birlikte çalışma alanımız ve çevresinde yer alan arkeolojik merkezlerde veriler belli bir dönemde duraksama gösterse de Orta Çağ keramiklerinin varlığı bölgenin Urartulardan sonrada iskân edildiğini göstermektedir. Nitekim bu durumu antikçağ yazarlarının eserleri de desteklemektedir.

Bölgede yer alan merkezlerin büyük bir kısmı Tunç Çağı'nın ilk dönemlerinde inşa edilmiş yerlerdir. Fakat bu merkezler, özellikle içerisindeki kaleler inşa edildikleri yerlerin fiziki şartlarına uygun olarak ve stratejik açıdan ovalık alana, yol ağına ve su kaynaklarına hâkim bir konumda bulundukları için Erken Demir Çağı'nda küçük beylikler tarafından, Demir Çağı'nda Urartu devleti tarafından küçük çaplı tahkimat ile tekrar kullanılmıştır. Orta Çağ'da da yine önemini koruyan bu merkezler, bu dönemin halkı tarafından tekrar kullanılmıştır. Araştırmamız neticesinde tespit ettiğimiz merkezlerden Aşağı Aktaş Kalesi-II, Bulakbaşı Kalesi-I, Yazlık Kalesi ve Yazlık Yamaç Yerleşmesi bu duruma örnektir.

Karakoyunlu'da önceden ve tarafımızca gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucu 8 kale, 1 höyük, 3 yerleşme ve 6 mezarlık alanı tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz merkezlerin neredeyse tamamı tahribata uğramıştır. Günümüze işlevselliğini yitirmiş bir halde ulaşan bu merkezlerin keramik verileri en erken İlk Tunç Çağı, en geçte Orta Çağ'a aittir. Yukarıda da ifade ettiğimiz Karakoyunlu'nun çevresine göre daha uygun fiziki ve iklim koşullarına sahip olması bölgede yerleşim ve iskanın Orta Çağ'a kadar sürmesini sağlamıştır. Günümüzde ovalık alanın yoğun bir şekilde halen kullanıldığı bu coğrafya, birçok kavim ve özellikle Urartu devleti başta olmak üzere yerleşimlere sahne olmuştur.

Bölgede 2014'ten beri yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları sonucu tespit ettiğimiz arkeolojik merkezlerin sayısı her sene artmaya devam etmektedir. Bu durum bize bölgenin zengin bir tarihe ve arkeolojik merkezlere sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adontz N. (1946). *Historie d'Armenie: Les Origills, Du Xe Sicele Au Vie (Av. Rc)*, Paris.
- Akbulut G. (2013). "Ardahan-Kars-Ağrı-Iğdır İllerinin Jeoturizm Potansiyeli", [Bildiri], Cengiz Atlı (Ed.), *I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Nisan 2012*, (ss. 251-272). Iğdır: Iğdır Üniversitesi.
- Akurgal E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.
- Albayrak P. "Urartu Dini Mimarisi", *Kaf Dağı*, (1/3): 31-51.
- Albright W. F. (1924-25). "The Jordan Valley in the Bronze Age", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, (6): 13-74.
- Alim M. (1998). *Doğu Iğdır Ovası'nda Doğal Çevre Sorunları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Amiran R. B. K. (1952). "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", *Israel Exploration Journal*, (2/2): 89-103.
- Aras E. Tekay N. (2018). *Iğdır İli Çevre Durum Raporu*, Iğdır.
- Aras O. (2018). "Urartu Madenciliği ve Bingöl", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, (4/2): 119-124.
- Ardos M. (1985). "Jeomorfoloji Açısından Türkiye Ovalarının Oluşumları ve Gelişimleri", *Coğrafya Dergisi*, (1): 111-126.
- Arık R. O. (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alishar Hafriyatı", *TAED*, (1): 22-63.
- Arsebük G. (1976). "Altınova'da (Elâzığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (8): 81-92.
- Atıcı G. Türkecan A. (2017). "Anadolu'nun Volkanları", *Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bülteni*, (22): 1-18.
- Aydın T. (2010). *Karakoyunlu İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

- Azarpay G. (1968). *Urartian Art and Artifacts*, California, University of California Press.
- Bakan Ö. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Horasan Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Balkan K. (1960). “Ein Urartaischer Tempel Auf Anzavurtepe Bei Patnos Und Hier Entdeckte Inschriften”, *Anatolia*, (5): 99-131.
- Barnett D. B. (1950). “The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van”, *Iraq*, (12/1): 1-43.
- Barnett R. D. (1963). “The Urartian Cemetery at Igdyr” *Anatolian Studies*, (13): 153-198.,
- Barnett R. D. (1972). “More Addenda From Toprak Kale”, *AS*, (22): 163-178.
- Baş A. (2016). “Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik”, *Uluslararası Amisos Dergisi*, (1/1): 44-86.
- Baştürk M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı’ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Belck W. (1901). “Forschungsreise in Klein-Asien”, *VBGAEU*, (33): 452-522.
- Belck W. Lehmann C. F. Haupt (1892). “Ueber Neuerlich Aufgefundene Keilinschriften in Russisch Und Türkisch Armenien”, *Zeitschrift für Ethnologie*, (24): 122-152.
- Belli O. (1982). “Urartular” *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (I: 139-212). İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Belli O. (1999). “Dams, reservoirs and irrigation channels of the Van Plain in the period of the Urartian kingdom”, *AS*, 49: 11-26.
- Belli O. (2000_a). “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, Oktay Belli (Ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (s. 409-415). İstanbul: Başak Matbaacılık.

- Belli O. (2000_b). “Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular”, Oktay Belli (Ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (s. 394-402). İstanbul: Başak Matbaacılık.
- Belli O. (2004_a). “Urartu Krallığı ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”, Oktay Belli (Ed.). *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Belli O. (2004_b). “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu: Savaş ve Estetik* (s. 45-75), Oktay Belli (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- Belli O., Ceylan A. (2002). “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST*, (23/2): 275-286.
- Belli O. Ceylan A. (2005_a). “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan”, *TÜBA-AR*, (28/2): 119-142.
- Belli O., Ceylan A. (2005_b). “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST*, 26/1: 175-188.
- Belli O., Kavaklı E. (1999). “1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *KST*, (21/1): 369-384.
- Benedict P. (1961). “The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *JAOS*, (81/4): 359-385.
- Benedict P. (1980). “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması”, Halet Çambel, Robert J. Braidwood (Ed.). *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları (I)*, (s. 107-149). İstanbul.
- Biber H. (2011). “Urartu Silahları”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 234-249). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgiç E. (1959).” Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi”, *TAD*, (9/1): 44-47.
- Bilgiç E., Ögün B. (1964). “Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz”, *Anatolia*, (8): 94-124.
- Bingöl A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

- Bingöl A. (2011). “Urartu Devleti’nin Kuruluş Dönemi Dış Politikası”, H. Şahin, E. Konyar, vd. (Ed.). *Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, İstanbul.
- Bingöl A. (2013). “Hurriler’in Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6): 115-133.
- Bingöl A. (2015). “2014 Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, (33/2): 131-144.
- Bingöl A. (2016_a). “Kars Müzesinde Bulunan Bronz Urartu Çingirakları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18/2): 257-270.
- Bingöl A. (2016_b). “Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18): 487-502.
- Bingöl A., Karageçi M. (2017_a). “Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2016”, *AST*, (35/1): 27-40.
- Bingöl A., Karageçi M. (2017_b). “2015 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, (34/1): 265-280.
- Bingöl A., Karageçi M. (2018). “2017 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *AST*, (36/1): 101-114.
- Braid D. Fairbairn A. Mustafaoğlu G. (2019). “Boncuklu Höyük: Konya Ovası’nda İlk Çiftçiler”, *Aktüel Arkeoloji*, (69): 16-18.
- Braidwood R. J. (2008). *Tarih Öncesi İnsanları*, (Çev. B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Braidwood R. J. Çambel H. Schimer W. (1981). “Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey: Cayönü Tepesi, 1978 and 1979”, *Journal of Field Archaeology*, 8/3: 249-258.
- Burney C. A. (1957). “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *AS*, (7): 37-53.
- Burney C. A. Lang D. M. (1971). *The Peoples of the Hills*, London: The Trinity Press.

- Burney C. A., G. R. J. Lawson (1958). "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik", *AS*, (8): 211-218.
- Burney C. A., Lawson G. R. J. (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS*, (10): 177-196.
- Buyruk H. (2016). "Clavijo ve Parrot Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (37): 316-333.
- Ceylan A. (1994). *Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ceylan A. (1999). "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması" *AST*, (17/2): 181-193.
- Ceylan A. (2000). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, (18/2): 71-82.
- Ceylan A. (2001), *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan A. (2002_a). "2000 Yılı Erzincan Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, (19/2): 165-178.
- Ceylan A. (2002_b). "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras*, (I): 14-15.
- Ceylan A. (2003_a). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması", *AST*, (20/2): 311-324.
- Ceylan A. (2003_b). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, (21/2): 263-272.
- Ceylan A. (2005_a). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *AST*, (22/2): 189-200.
- Ceylan A. (2005_b). "The Erzincan and Kars Region in The Iron Ages", *Anatolian Iron Ages*, (V): 21-29.
- Ceylan A. (2008_a). "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, (163): 27-35.
- Ceylan A. (2008_b). *Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 1998-2008)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Ceylan A. (2015_a). “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (5/10): 1-30.
- Ceylan A. (2015_b). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan A. (2015_c). “Pers-Urartu İlişkileri”, *Türkiz*, (6): 77-102.
- Ceylan A. Kalmış G. (2019). “Sürmeli Çukuru’nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24): s. 753-768.
- Ceylan A. Özgül O. (2018). *Eskiçağ’da Iğdır Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan A. Özgül O. Kalmış G. (2018). “Karaz Kültürü’nün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları”, [Bildiri], Cevdet Kabakcı vd. (Ed.). *Uluslararası Antikçağ Döneminde Maraş Sempozyumu 7-18 Kasım 2017*, (ss. 26-52). Kahramanmaraş: Fikir Ajans.
- Ceylan A., Bingöl A. vd. (2007). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, (25/3): 129-148.
- Ceylan A., Kozbe G. (2008). “Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler/Doğu Anadolu”, *TAY*, (6_{a-b}): 27-32.
- Ceylan A., Bingöl A., Karageçi M. (2018). *Eskiçağ’da Kars Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan A., Ceylan N. (2016). “İran Coğrafyasında Urartular”, *Kaf Dağı*, (1/1): 11-35.
- Ceylan A., Günaşdı Y. (2017). “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (13/4): 313-350.
- Ceylan A., Günaşdı Y. (2018). *Erzurum’un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Ceylan N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Ceylan N. (2015_a). “Urartuların İran’daki Krali Kenti: Bastam”, *BELGÜ*, (2): 137-158.
- Ceylan N. (2015_b). *Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- Ceylan N. (2016). “Pasin Ovası’nın Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (43/9): 656-671.
- Childe G. (1994), *Toplumsal Evrim*, (Çev. C. Balcı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. F. Ofloğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe G. (2009). *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. A. Şenel M. Tunçay). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Çambel H. Özdoğan M. (1985). “1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları” *KST*, (6): 259-272.
- Çavuşoğlu R. (2006). “Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları”, Turan Takaoğlu (Ed.). *Anadolu Arkeolojisine Katkıları 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Yazılar*, (s. 89-98). İstanbul: Hitit Color.
- Çavuşoğlu R. (2011). “Urartu Takıları”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 250-267). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi E. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Z. Danışman), İstanbul.
- Çetinkaya N. (1996). *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çevik N. (1987). *Şebeteria Batı Urartu’da Bir Kent ve Kaya Anıtları*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Çevik N. (1991). *Urartu Kaya Gömütleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

- Çilingiroğlu A. (1976-1977). “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *AnAr*, (IV/5): 235-251.
- Çilingiroğlu A. (1983). “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, *Sanat Tarihi Dergisi*, (2/ 2): 28-37.
- Çilingiroğlu A. (1983). “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *AnAr*, (9): 311-317.
- Çilingiroğlu A. (1985). “Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları”, *KST*, (7): 151-163.
- Çilingiroğlu A. (1994_a). “Excavations at the Fortress of Ayanis” *Anatolian Iron Ages*, (3): 41-47.
- Çilingiroğlu A. (1994_b). *Urartu Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu A., Derin Z. (2000). “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, *KST*, (21/1): 397-408.
- Çiner A. (2003). “Türkiye’nin Güncel Buzulları ve Geç Kuvaterner Buzul Çökelleri”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, (1/46): 55-78.
- Danışmaz H. (2018). “Political Relations between the Urartian and Assyrian Kingdoms: A Regional Comparison in Areas of Conflict”, *AnAr*, (21): 105-123.
- Daniel G. (1971). *The First Civilizations: The Archaeology of Their Origins*, Penguin Books.
- Diakonoff I. M. (1951). “Assiro-Vavilonskie istochniki po istorii Urartu”, *Vestnik Drevnei Istorii*, (II): 255-356.
- Diakonoff I. M. (1953). “Assiro-Vavilonskie Istocniki po Istorii Urartu”, *Vestnik Drevnei Istorii*, (II): 255-356.
- Diakonoff I. M., (1963). *Urartskiye Pisma I Dokumenti*, Leningard.
- Diakonoff I., Kashkai S. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*, Wiesbaden.
- Diakov V. N. Kovalev S. I. (1987). *İlkçağ Tarihi*, (Çev. Ö. İnce). Ankara: V Yayınları.
- Dinçol A. M. (1982). “Hititler Öncesinde Anadolu”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, (I: 11-16): Görsel Yayınlar.

- Doğanay H. (2003). “Ağrı Dağı ve Turistik Önemi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, (9/8): 169-180.
- Doğru M. (1989). “Ağrı Dağı”, *Coğrafya Araştırma Dergisi*, (1/1):85-89.
- Dupont A., Sommer (1949). *Les Arameens*, Ankara.
- Durmuş İ. (1992). *İskitler (Sakalar)*, Ankara.
- Durmuş İ. (2008). *İskitler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Dyson R. H. (1968). “The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau”, *The Cambridge Ancient History*, (2/1): 686-712.
- Dzhaparidze O. M. (1964). “The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia”, *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*,Moskow.
- Emre K. (1969). “Altın-tepe’de Urartu Seramiği”, *Belleten*, (131/33): 279-289.
- Erdem A. Ü., Konyar E. (2011). “Urartu Çanak Çömleği”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 268-284). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erzen A. (1977). “Toprakkale”, *AS*, (27): 58-59.
- Erzen A. (1973). “Çavuştepe Kazısı”, *Belleten*, (37): 438-441.
- Erzen A. (1974). “Giyimli (Hırkanis) Kazısı 1972”, *TAD*, (I/XXI): 13-20.
- Erzen A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: TTK Basımevi.
- Frangipane M. (2003). “Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ”, *Arkeoatlas*, (2): 10-41.
- Frangipane M. Restelli F. B. Akgül H. Ç. (2015). “Arslantepe’de 2013 Yılı Kazı Sezonu İlk Tunç I ve Geç Kalkolitik Tabakalarının Yeni Buluntuları”, *KST*, (36/2): 177-190.
- French D. H. (1962). “Excavations at Can Hasan: First Preliminary Report, 1961”, *AS*, (12): 27-40.
- Garstang J. (1908). “Excavations at Sakie-Geuzi in North Syria: Preliminary Report for 1908”, *LAAA*, (1): 97-117.

- Garstang J. (1953). *Prehistoric Mersin Yümük Tepe in Southern Turkey*. London: Oxford University Press.
- Girginer S. (1999). “İğdır’da Bir Urartu Mezarlığı” *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, (25): 253-306.
- Goetze A. (1940). *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geograpy*, New Haven: Yale University Press.
- Grayson A. K. (1972-1976). *Assyrian Royal Inscriptions I-II*, Wiesbaden.
- Grayson A. K. (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Eisenbrauns.
- Grayson A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C (1115 B.C.)*, University of Toronto Press.
- Grayson A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C. II (858-745 B.C)*, University of Toronto Press.
- Grekyan Y. (2016). “Urartu Devlet Panteonu”, *Aktüel Arkeoloji*, (31): 130-136.
- Gulbekian E. V. (1973). “Armenia, Cradle of Civilization by David Marshall Lang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1): 69-71.
- Günaşdı Y. (2007). *Erzurum-Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Günaşdı Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Günaşdı Y. (2016). “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, *TÜBA-AR*, (19): 113-135.
- Günaşdı Y. Bingöl A. Ceylan A. vd. (2011). “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *AST*, (28/2): 1-19.
- Gündoğdu S. (2017). “Surmeli Lowland in the Middle Ages Travelogues”, [Bildiri], Yakup Erdal Ertürk vd. (Ed.), *II. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Bildirileri, 9-11 Ekim 2017*, (ss.272-281). Iğdır: Iğdır Üniversitesi.

- Güner İ. (1987). *Iğdır Ovası'nda Pamuk Tarımının Coğrafi Esasları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Güner İ. (1991). *Iğdır Ovası ve Çevresinin Beşerî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Güner İ. (1995). "Iğdır Ovası ve Çevresinde Yaylacılık", *Doğu Coğrafya Dergisi*, (1), 230-244.
- Güner İ. Ertürk M. Bekdemir Ü. (2000). "Iğdır İli'ndeki Yer Adlarının Kaynakları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6/4: 274-299.
- Hanfman G. M. A. (1951). "The Bronze Age in The Near East: A Review Article", *AJA*, (55/4): 355-365.
- Harmankaya S. Tanındı O. (1996). "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" *TAY*, (1): 7-21.
- Harmankaya S. Tanındı O. Özbaşaran M. (1997). "Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY*, (2): 7-19.
- Harmankaya S. Özbaşaran M. Tanındı O. (1998). "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY*, (3): 8-16.
- Harmankaya S. Erdoğan B. (2002). "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY*, (4): 7-41.
- Hauptman H. (1976). "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (1): 55-79.
- Herodotos (2006). *Tarih*, (Çev. M. Ökmen). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Hodder I. (2010). *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, New York: Cambridge University Press.
- Honingman E. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hood S. (1951). "Excavations at Tabara el Akrad", *AS*, (1): 113-145.
- Hulin P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf", *AS*, (10): 205-208.

- Ilin M. Segal E. (2015). *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, (Çev. A. Zekerya). İstanbul: Say Yayınları.
- Işıklı M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- İplikçioğlu B. (1997). *Eskibati Tarihi I*, Ankara: TTK Basımevi.
- İzbırak R. (1984). *Türkiye*, İstanbul: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Jakubiak K. (2004). “Some Remarks on Sargon II’s Eighth Campaign of 714 BC.”, *Iranica Antiqua Journal*, (39): 191-202.
- Kalmış G. (2017). “Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Kanalları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (16/2): 566-587.
- Karageçi M. (2011). *Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Karageçi M. (2014). “Arpaçay Havzası’nda Tunç Çağı Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14): 77-95.
- Karageçi M. (2015). *Arpaçay Havzası’nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- Karageçi M. (2016). “Borluk Vadisi Erken Demir Çağı Mezarı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1 ek): 253-265.
- Karageçi M. (2017). “Yüzey Araştırmaları Işığında Kars Bölgesi Tunç Çağı Kaleleri”, Pınar Pınarcık, Bilcan Gökce vd. (Haz.). *Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan* (s. 299-328). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Karageçi M., Günaşdı Y. (2019_a) “Erzurum’da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24): 783-801.
- Karageçi M., Bingöl A. (2019_b). “2018 Yılı Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *AST*, (37): 63-82.
- Karaoğlu M. Çelim Ş. (2018). “Doğu Anadolu Bölgesi ve Iğdır’ın Jeoloji ve Toprak Özellikleri”, *Journal of Agriculture*, (1): 14-26.

- Karaosmanoğlu M. (2011). “Erzincan Altıntepe Kalesi” Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 366-373). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya F. (2015). “İğdir İli’nin İdari Coğrafya Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (8/41): 703-716.
- Kaymakçı S. (2017). “Doğu Karadeniz Bölgesinde Karaz -Erken Transkafkasya Kültürü’ne Ait Yenir Bir Yerleşim: Alucra-Gavur Kalesi, Giresun”, *TÜBA-AR*, (21/2): 25-34.
- Kessler K. (1986). “Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien”, V. Haas (Ed.). *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* (s. 59-86). Konstanz.
- Ketin İ. (1961). “Türkiye’de Magmatik Faaliyet”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, (7/2): 1-33.
- Kılıç Y., Sever E. (2006). “Urartu Yazıtları Işığında Din-Siyaset İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, *Belgi Dergisi*, (12): 268-289.
- Kınal F. (1954). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi”, *AÜDTCFD*, (12/1-2): 77-89.
- Kınal F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi.
- Kırzioğlu M. F. (1953). *Kars Tarihi*, Cilt: I, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kleiss W. (1970). “Ausgrabungen in den Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili), 1969” *AMI*, (3): 7-65.
- Kleiss W. (1980). “Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.”, *AJA*, (84/3): 299-304.
- Konyar E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.
- Konyar E. (2011). “Aşağı Kent Tuşpa”, *Aktüel Arkeoloji*, (24): 84-94.

- Konyar E. (2011). “Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 206-233). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Korfmann M. (1989). “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”, *KST*, (X/1): 323-331.
- Koşay H. Z. (1948). “Karaz Sondajı”, *Türk Tarih Kongresi*, (3): 165-169.
- Koşay H. Z. (1962). “Pulur Kazısı 1960”, *TAD*, (11/1): 25-28.
- Koşay H. Z. Turfan K. (1959). “Erzurum Karaz Kazısı Raporu” *Belleten*, (23/91): 349-413.
- Koşay H. Z. Vary H. (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışma Raporu*, Ankara.
- Koşay H. Z. Vary H. (1970). *Güzelova Kazısı*, Ankara.
- Kökten İ. K. (1943). “Kars’ın Tarih Öncesi”, *Belleten*, III. Türk Tarih Kongresi, 194-204.
- Kökten İ. K. (1943). “Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, (VII/27): 601-613.
- Kökten İ. K. (1944). “Orta Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarihöncesi Araştırmalar”, *Belleten*, (VIII/32): 659-689.
- Kökten İ. K. (1947). “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Görüşler”, *AÜDTCFD*, (V/2): 223-239.
- König F. W. (1955-57). *Handbuch Der Chaldaischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. no. 24. Beiheft: Graz.
- Kroll S. (1984). “Urartus Untergang in Anderer Sicht”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, (17): 13-133.
- Kroll S. E., Doty W. G. (1972). “Excavations at Bastam Iran.” *Archaeology*, (25/4): 292-297.
- Krupnov F. I. (1964). “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community” *Soviet Anthropology and Archaeology*, (III): 31-42.
- Ksenophon (1974). *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (Çev. T. Gökçöl). İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.

- Kuftin B. A. (1943). “An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin”, *Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja*, (XIIIB): 92-123.
- Kuşçu E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Kutsal Kitap, (2017). *Tevrat, Zebur ve İncil (Eski Anlaşma)*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kuvañ R. (2017). Urartu Krallığı’nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler”, *AnAr*, (20): 115-134.
- Kütükoğlu M. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Lamb W. (1954). “The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours”, *AS*, (4): 21-32.
- Lehmann C. F., Haupt (1926). *Armenian Einst und Jetzt, II/I*, Berlin.
- Lehmann C. F., Haupt (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*, Berlin-Leipzig.
- Lloyd S. (1989). *Ancient Turkey: A Traveller’s History of Anatolia*, Published by the University of California Press in the United States.
- Loon M. N. V. (1966). *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut.
- Lubbock J. (1865). *Pre-Historic Times as Illustrated by Ancient Remains and The Manners and Customs of Modern Savages*, London: Printed by Stephan Austin.
- Luckenbill D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckenbill D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Mann P. Hempton M. R. vd. (1983). “Development of Pull-Apart Basins”, *The Journal of Geology*, 91/5: 529-554.

- Mansel A. M. (2014). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları.
- Marciniak A. (2019). “Orta Anadolu’da İlk Köy Yerleşmesi”, *Aktüel Arkeoloji*, (69): 56-58.
- Mecaninov I. I. (1933). “Haldskaya Nadpis iz sel. Zivin”, *IAN*, (8/5): 407-412.
- Melikishvili G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- Mellaart J. (1957). “Anatolian Chronology in the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AS*, (7): 55-88.
- Mellaart J. (1958). “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean”, *American Journal of Archaeology*, (62/1): 89-103.
- Mellaart J. (1959). “Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958”, *AS*, (9): 51-65.
- Mellaart J. (1967). *A Neolithic Town in Anatolia*, London: McGraw Hill Book Company New York.
- Mellink M. J. (1965). “Archaeology in Asia Minor”, *AJA*, (69/2): 133-149.
- Mellink M. J. (1968). “Archaeology in Asia Minor”, *AJA*, (72): 125-148.
- Mellink M. J. (1971). “Archaeology in Asia Minor”, *AJA*, (75/2): 161-181.
- Memiş E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Memiş E. (2005). *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- Memiş E. (2015), *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Memiş E. (2016). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Mescaninov I. I. (1931). “Nadpis Menui iz sel. Zivina”, *DAN*, s. 69-73.
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü, <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?k=undefined&m=IGDIR>. (DMİG).
- Moorey P. R. S. (1994). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: the Archaeological Evidence*, Oxford: Clarendon Press.
- Movses K. (1978). *History of the Armenians*, (Çev: R. W. Thomson), London: Harvard University Press.

- Muhly J. D. (1973). *Copper and tin. The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age*, New Haven.
- Muscarella O. W. (1980). *The Catalogue of Iveries from Hasanlu Iran*, Philadelphia.
- Muscarella O. W. (1986). "The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B. C.", *Journal of Field Archaeology*, (13/4): 465-475.
- Nasehi F. Hassani H. vd. (2013). "Evaluating the Metallic of Riverine Water and Sediments A Case Study of Aras River", *Environ Monit Assces*, 185/1: 197-203.
- Oganesian K. L. (1961). *Arin-Berd I, Architecture Erebuni*, Yerevan.
- Okur H. (2017). "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", *Tarih Okulu Dergisi*, (10): 313-355.
- Olmstead A. T. (1968). *History of Assyria*, Chicago.
- Özdoğan M. (2002). "Köyden-Kente Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas*, (1): 110-129.
- Özgüç T. (1945). "Öntarihte Anadolu Kronolojisi", *Belleten*, (IX/35): 341.
- Özgüç T. (1961). "Altıntepe Kazıları", *Belleten*, (98/25): 253-267.
- Özgül O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Özgül O. (2011). *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özgül O. (2014). "Yeni Bulgular Işığında Iğdır Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi", *XVII Türk Tarih Kongresi*, (VIII/26^a): 233-268.
- Özgül O. (2015). "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *BELGÜ*, (2): 159-179.
- Özgül O. Üngör. İ. (2016). "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntıği Kalesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17: 225-240.
- Özman R. (2000). "Asur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması", Mehmet Alpargu, Haluk Selvi (Ed.). *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, (s. 239-251). Sakarya.

- Palmieri A. (1972). "Two Years of Excavations At Arslantepe (Malatya)", *TAD*, (21/2): 203-211.
- Palmieri A. (1977). "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe", *TAD*, (24/2): 123-132.
- Palumbi G., Alvaro C., vd. (2017). "A "Communal" Building of the Begining of the Early Bronze Age at Arslantepe-Malataya Turke. Spatio-Functional Analysis and Interpretation of the Archaeological Context", *Paleorient*, 43: 89-123.
- Payne M. R. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pehlivan M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Pehlivan M. (1990). "Karaz ve Hurriler", *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (I): 168-176.
- Pehlivan M. (1991). *Daya(e)ni/Dia(e)h*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Pınarcık P. (2012). *Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Piotrovskii B. B. (1950). *Karmir-Blur I, (Rezultati rabot archeologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949)*. Erivan.
- Piotrovskii B. B. (1955). *Karmir-Blur III, (Rezultati rabot archeologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1951-1953)*. Erivan.
- Piotrovskii B. B. (1959). *Vankoje Carstvo (Urartu)*, Moskova.
- Piotrovskii B. B. (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C." *VI. International Conccress of Prehistori cand Proto historic Sciences*,Moskow.

- Piotrovskii B. B. (1967). *The Kingdom of Van and its Art*, London
- Piotrovskii B. B. (1969_a). *Urartu*, Cenova.
- Piotrovskii B. B. (1969_b). *The Ancient Civilization of Urartu*, New York: Cowles.
- Piotrovskii B. B. (2018). “Urartu Dini”, (Çev. İ. Kaynak), *AÜDTCFD*, (23): 37-48.
- Radner K. (2012). “Between a Rock And a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku And Subria-The Buffer, States Between Assyria And Urartu”, *The Proceedings of the Symposium Held in Munich 2007, Bianili-Urartu*, (s.243-264). Stephan Kroll, Claudia vd. (Ed.). Peeters.
- Ramsay S. W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sagona A. (1984). “The Caucasion Region in The Early Bronze Age”, *BAR*, (1).
- Sagona A. Erkmen M. Sagona C. Thomas I. (1997). “Excavations at Sos Höyük 1995”, *KST*, (18/1): 137-144.
- Sagona A. Sagona C. (2000). “Excavations at Sos Höyük 1998”, *KST*, (21/1): 143-145.
- Sagona A., Zimansky P. E. (2009). *Ancient Turkey, Routledge World Archaeology*, London.
- Salvini M. (1967). “Neue Urartaische Inschriften aus Karmir-Blur”, *Orientalia Journal (Nova Series)*, (36/4): 437-449.
- Salvini M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, Roma.
- Salvini M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini M. “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış” Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu'da Değişim*, (s. 74-105). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sami Ş. (1889). *Kamusü'l Alam*, İstanbul.
- San O. (2000). “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA*, (III): 19-28.

- Sandalgian J. (1900). *Les inscriptions cunéiformes uratiques: Transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en latin et en français: suivies d'un glossaire et d'une grammaire*, Venedik.
- Saraçoğlu H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sayce A. H. (1925). "The Kingdom of Van", *CAH*, (20): 169-186.
- Schmidt K. (2000). "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paléorient*, (26/1): 45-54.
- Schuler E. (1965). "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge", *AnAr*, (II/1-2): İstanbul.
- Schulz F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses environs par M. Fr. Ed. Schulz", *Journal Asiatique*, (3/9): 257-323.
- Seli T. (1996). "Kavimler Köprüsü Aras", *Bilig Dergisi*, (3): 92-95.
- Sever H. (1987). "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", *AÜDTCFD*, (1-2/31): 421-428.
- Sevin V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Sevin V. (1980). "Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği", *AnAr*, (8): 151-166.
- Sevin V. (1982). "İmikkuşağı Kazıları 1981", *KST*, (4): 121-130.
- Sevin V. (1989). "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr*, (11): 47-63.
- Sevin V. (1996). "Van Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri", *AnAr*, (14): 439-467.
- Sevin V. (2012). "Urartu-Bianili Krallığı", *Aktüel Arkeoloji*, (30): 42-56.
- Sevin V., Kavaklı E. (1994). "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", *KST*, (16/1): 331-351.
- Sevin V., Özfırat A., Kavaklı E. (2001). "1997-1999 Hakkâri Kazıları", *KST*, (22/1): 355-369.

- Sivas H. (1991). *Urartu ile İlgili Asur Kaynakları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Strabon (2009). *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (Çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Szudy M. J. (2015). *Archery equipment in the Neo-Assyrian period c.I*, Viyana Üniversitesi Doktora Tezi, Viyana.
- Şahin H. A. (2015). “Kultepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları”, [Bildiri], Mehmet Işıklı Birol Can (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler-I*, (ss. 289-303). Newcastle: Cambridge Scholar Publishing.
- Şahin K. (2019). “Fırtına Tanrısı'nın Anadolu ve Eski Yakındoğu Kültürlerindeki İzleri”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (3/1): 1-16.
- Şaroğlu F. Yılmaz Y. (1986). “Doğu Anadolu Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, *MTA Dergisi*, 107: 73-94.
- Şenel A. (1982). *İlker Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Şimşek O. (2018). “İğdır İlinin Nüfus Özellikleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (5/14): 180-210.
- Şimşek O. (2019). *Tuzluca*, Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Şimşek O. Alim M. (2009). “İğdır İli'nin Turizm Potansiyeli”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3): 1-26.
- Tan Ö. (2013). “Coğrafi İşaret Olarak Ağrı Dağı ve Ağrı Dağı'nın İğdır İli'nin Turizmine Katkısı”, [Bildiri], Cengiz Atlı (Ed.), *I. Uluslararası İğdır Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Nisan 2012*, (ss. 234-250). İğdır: İğdır Üniversitesi.
- Tansuğ K. (1949). “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti” *DTCFD*, (7/4): 535-550.

- Tanyu H. (1988). “Ağrı Dağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi (1)*, 481-482.
- Tarhan M. T. (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Tarhan M. T. (1976). “Eski Çağ’da Kimmerler Problemi”, *Türk Tarih Kongresi (VIII)*: 355-369.
- Tarhan M. T. (1978). *M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan M. T. (1983). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *AST*, (1): 109-120.
- Tarhan M. T. (1984). “The Structure of The Urartian State”, *AnAr*, (9): 295-310
- Tarhan M. T. (1988). “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları”, *KST*, (10/1): 369.
- Tarhan M. T. (2005). “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, *AnAr*, (2/18): 115-136.
- Tarhan M. T. (2011). “Başkent Tuşpa”, Kemalettin Köroğlu Erkan Konyar (Ed.). *Urartu Doğu’da Değişim*, (s. 288-335). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarhan M. T., Sevin V. (1976). “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *AnAr*, (4): 273-304.
- Tarhan M. T. (1982). “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından Lutupri/Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler”, *AnAr*, (8): 69-114.
- Tekin O. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toker C. (2018). “Başkent Tuşpa Çevresi Yerleşim Analizi Işığında Urartu Toplum Yapısı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (7): 47-72.
- Toynbee A. (1978). *Tarih Bilinci (A. Study of History)*, İstanbul: Bateş Yayınları.
- Tuncel M. (1999). “Aras”, *TDV İslam Ansiklopedisi (3)*, Ankara: 332-335
- Türkecan A. (2017). “Türkiye’nin Doğu Bölgelerinde Kuvaterner Yaşlı Volkanik Etkinlikleri”, *Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bülteni*, (22): 63-78.
- Üngör İ. (2011). *İslâhiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

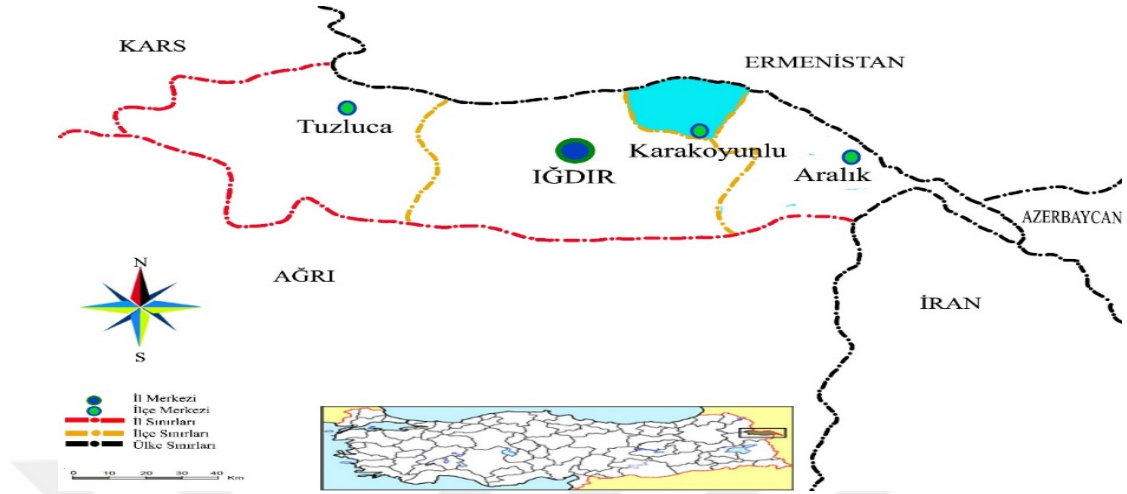
- Üngör İ. (2014). “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, s. 207-232.
- Üngör İ. (2016). “Urartu Maden Ergitme Sahası: “Kurtderesi” İliç (Erzincan)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (43/9): 956-969.
- Üngör İ. (2018). “Urartu Devleti’nin Kuzeyinde Önemli Bir Kale: Tuzla Kalesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (5/17): 93-129.
- Üngör İ. (2019). “Kuzeydoğu Anadolu’da Önemli Bir Demir Çağı Merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24): 755-770
- Ünsal V. (2006_a). *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ünsal V. (2006_b). “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (16): 127-142.
- Ünsal V. (2008). “Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İnceleme Dergisi*, (5/5): 9-32.
- Ünsal V. (2012). “Eskiçağ’da Anadolu Su Kaynakları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28): 209-224.
- Varol O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Waterman L. (1930-1931). *Royal Correspondence of the Assyrian Empire Part III*.
- Weidner E. F. (1959). “Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger” *AFO NF*, (XII).
- Wilson D. (1851). *Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland*, Edinburgh: Printer to Her Majesty.
- Wilson K. (1962). “The Kurbail Statue of Shalmeneser III”, *Iraq*, (24): 90-115.
- Yakar J. (1953). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, Jerusalem.

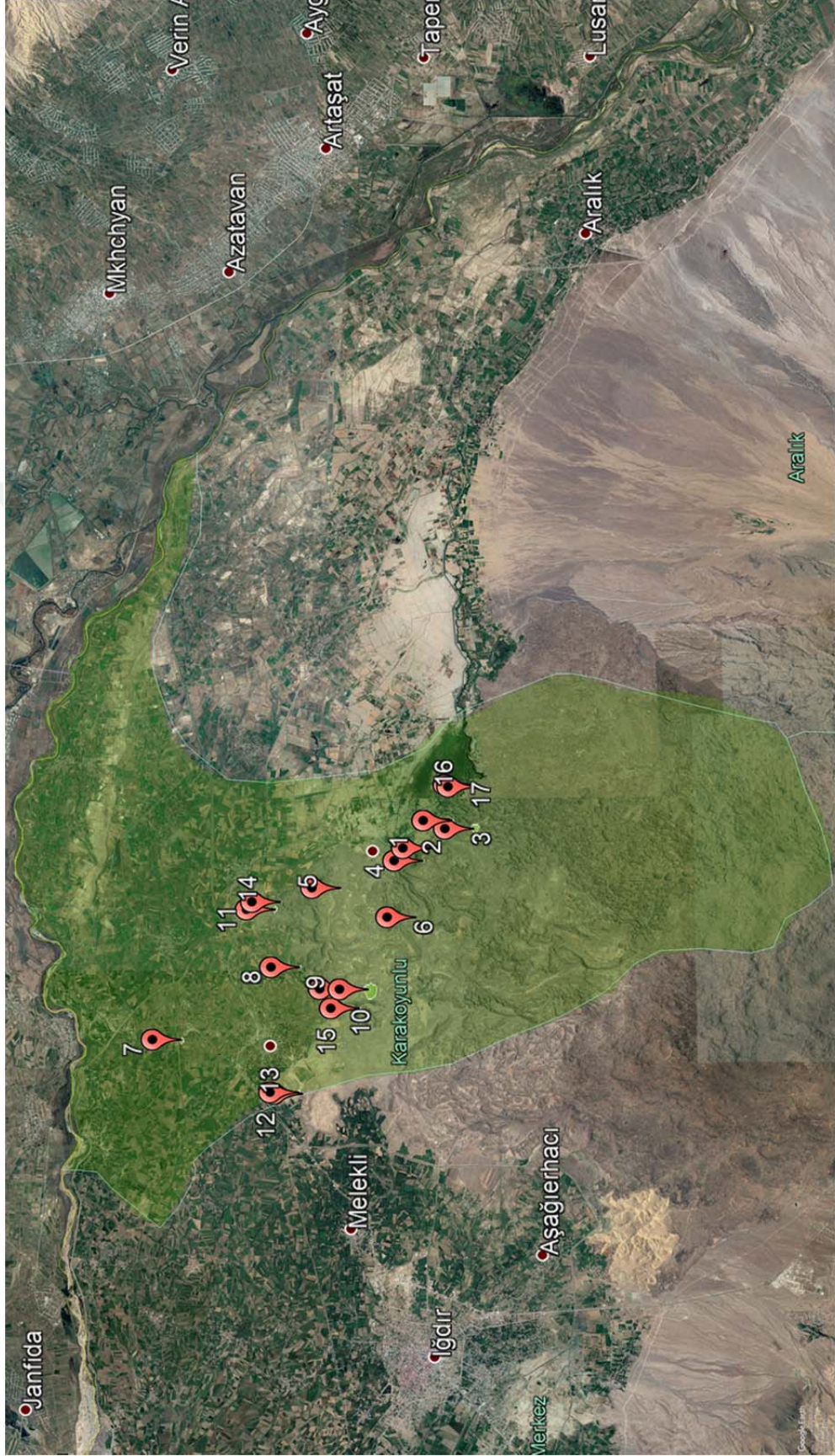
- Yakar J. (1979). “Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, *AS*, (29): 51-67.
- Yakar J. (2011). “Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu’nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 126-149). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yazar M. (2008). *Anadolu’da Neolitik Dönem Sanatı ve Merkezleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yıldırım E. (2018). “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’nun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, (VII/26^a): 15-35.
- Yılmaz O. Şener M. (1984). “Erzurum-Pasinler, Erzincan-Çayırılı, Kars-Tuzluca, Malatya-Hacılar Stratigrafik Açınsama Kuyularına Ait Örneklerin X-Işınları Tekniği ile İncelenmesi”, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 2, 27: 31-40.
- Yiğit A. (1996). “Türkiye’nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1/8): 359-378.
- Yiğit T. (2007). “Hitit Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (26/41): 79-86.
- Yulu A. (2012). *Iğdır’da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yulu A. (2019). “Friedrich Parrot’un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi”, *Journal of Geography*, (38): 49-58.
- Zimansky P. E. (1985). *Ecology and Empire The Structure of the Urartian State*, Chicago.
- Zimansky P. E. (1995). “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, *History and Culture*, 1135-1146: New York.

- Zimansky P. E. (2004). “Urartu Krallığı ve Topografya”, (Çev. G. Pulhan). *Urartu: Savaş ve Estetik* (s. 75-83), Oktay Belli (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- Zimansky P. E. (2011_a). “Urartu ve Çağdaşları”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, (s. 106-126). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Zimansky P. E. (2011_b). “Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.). *Urartu: Doğu’da Değişim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Zimansky P. E. (2011_c). “Urartian And The Urartians”, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, (24): 549-559.

EKLER

Haritalar

Harita 4: Araştırma Yapılan Merkezler

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Aşağı Aktaş Kalesi I

Fotoğraf 2: Aşağı Aktaş Kalesi II

Fotoğraf 3: Bulakbaşı Kalesi I

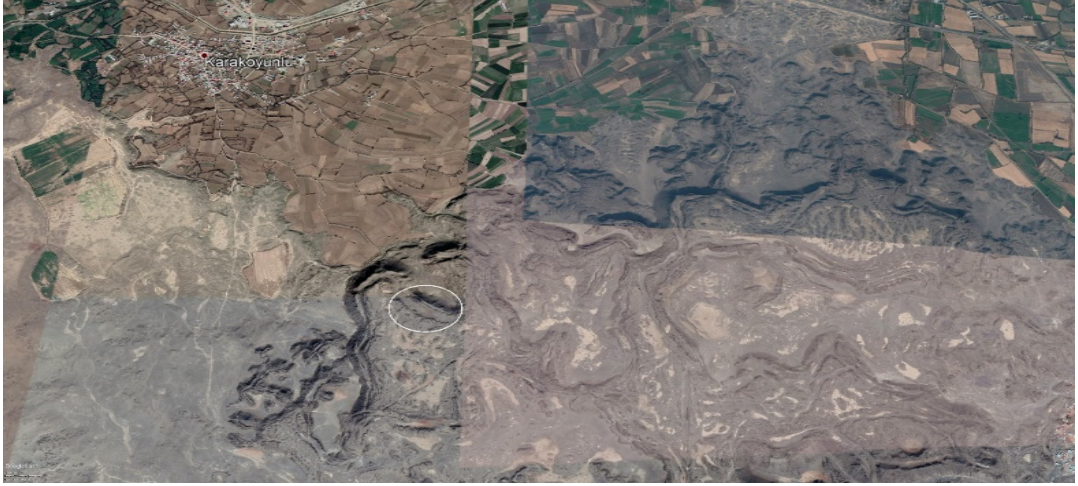
Fotoğraf 4: Bulakbaşı Kalesi II

Fotoğraf 5: Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi

Fotoğraf 6: Karakoyunlu Kalesi

Fotoğraf 7: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı

Fotoğraf 8: Karakirre Mezarlık Alanı

Fotoğraf 9: Kurt Bucağı Kurganları I

Fotoğraf 10: Kurt Bucağı Kurganları II

Fotoğraf 11: Yakupyeri Kurganı

Fotoğraf 12: Yazlık Kalesi

Fotoğraf 13: Yazlık Yamaç Yerleşmesi

Fotoğraf 14: Aşağı Aktaş Kalesi I

Fotoğraf 15: Aşağı Aktaş Kalesi II

Fotoğraf 16: Bulakbaşı Kalesi I

Fotoğraf 17: Bulakbaşı Kalesi II

Fotoğraf 18: Karakoyunlu Kalesi

Fotoğraf 19: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi

Fotoğraf 20: Karakirre Mezarlık Alanı

Fotoğraf 21: Kasımıntığı Kalesi

Fotoğraf 22: Kurt Bucağı Kurganları I

Fotoğraf 23: Kurt Bucağı Kurganları II

Fotoğraf 24: Yakupyeri Kurganı

Fotoğraf 25: Yazlık Kalesi

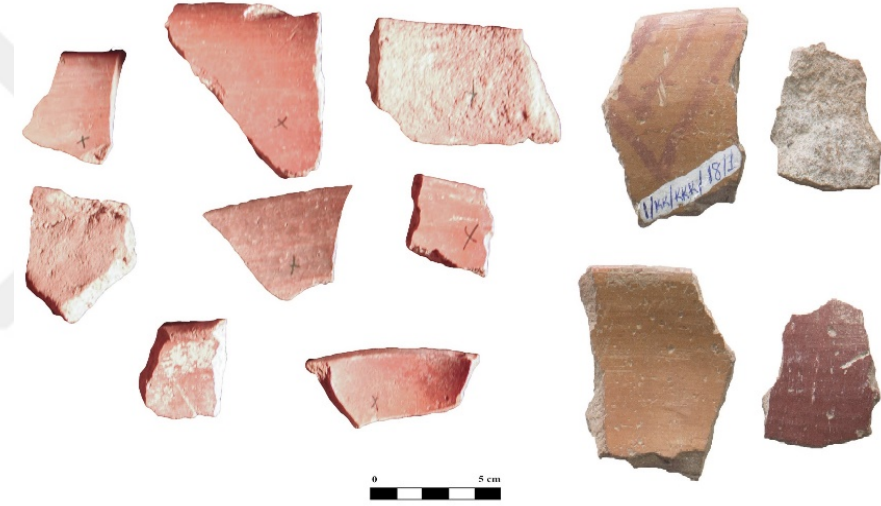
Fotoğraf 26: Yazlık Yamaç Yerleşmesi

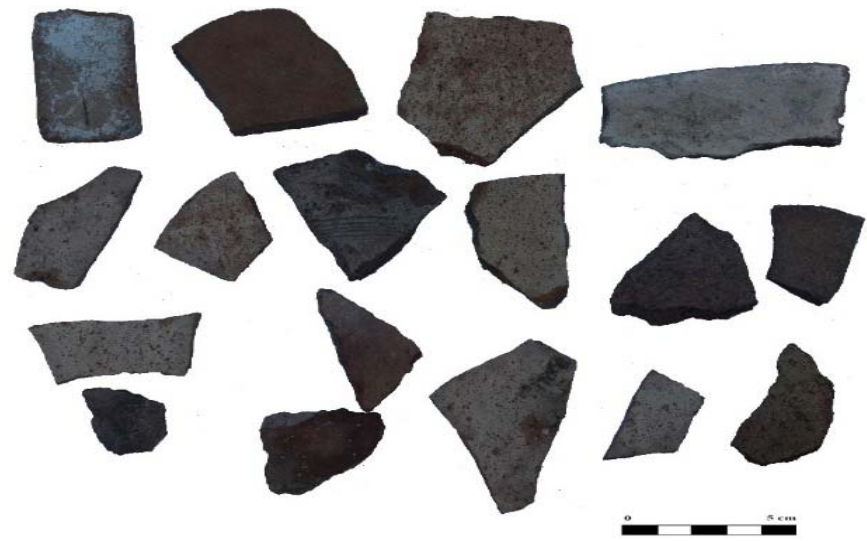
Fotoğraf 27: Yazlık Yamaç Yerleşmesi

Fotoğraf 28: Aşağı Aktaş Kalesi I Keramikleri

Fotoğraf 29: Karakoyunlu Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 30: Karakoyunlu Yayla Yerleşmesi Keramikleri

Fotoğraf 31: Kasımıntığı Kalesi Keramikleri

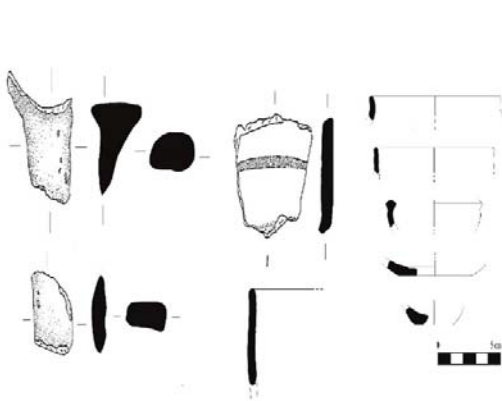

Fotoğraf 32: Kurtbucağı Kurganları Keramikleri

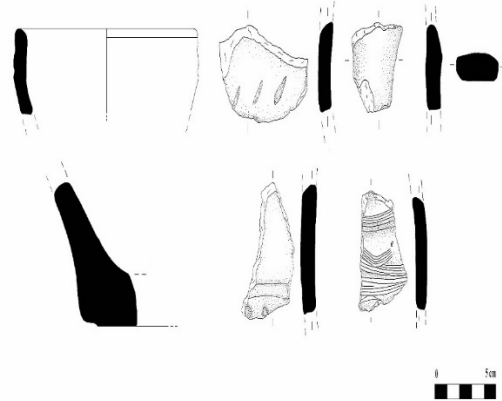

Fotoğraf 33: Örgülütepe Kalesi Keramikleri

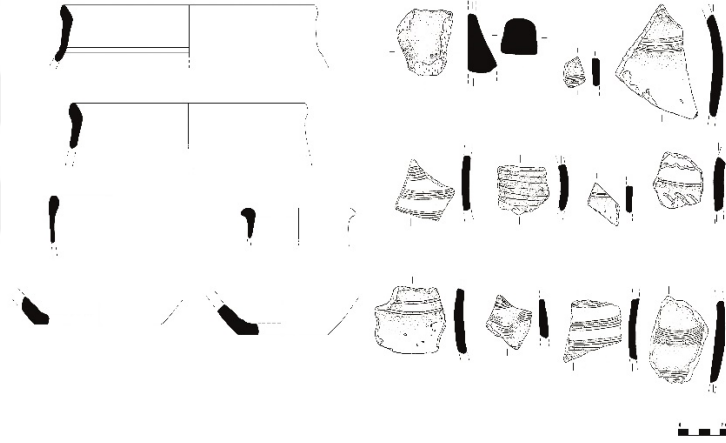
Çizimler

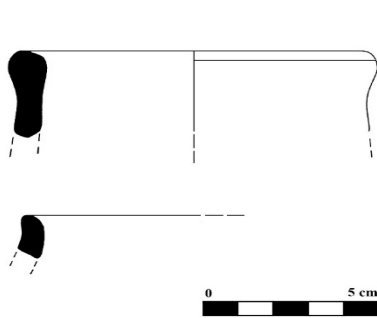
Çizim 1: Aşağı Aktaş Kalesi I

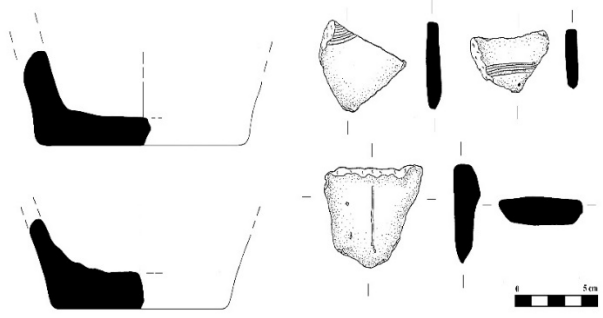
Çizim 2: Aşağı Aktaş Kalesi II

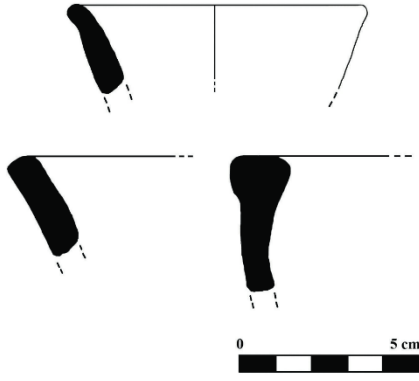
Çizim 3: Bulakbaşı Kalesi I

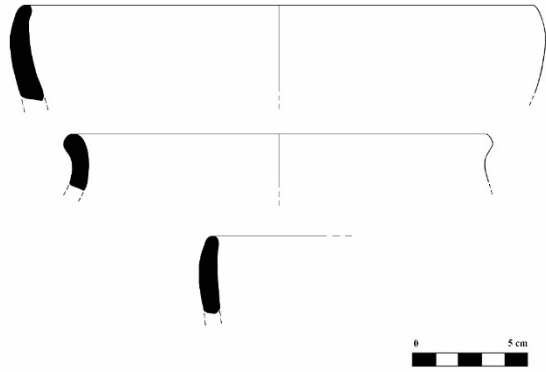
Çizim 4: Bulakbaşı Kalesi II

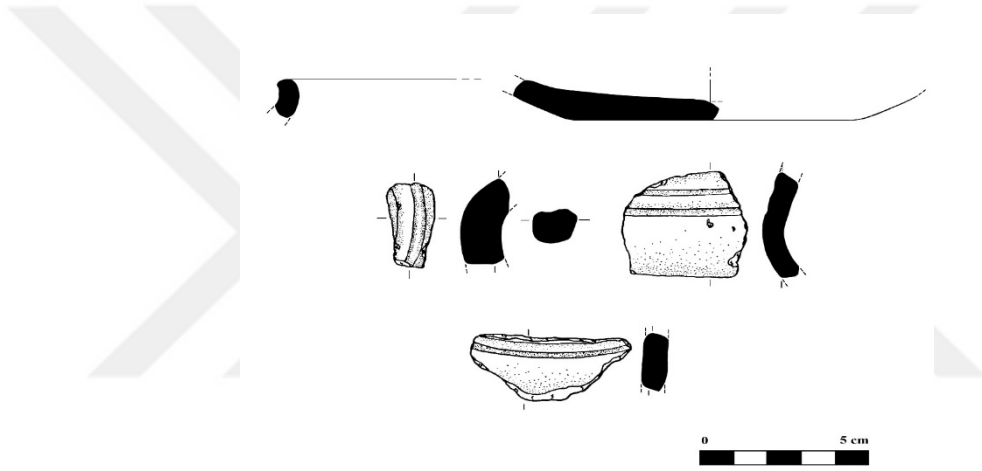
Çizim 5: Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi

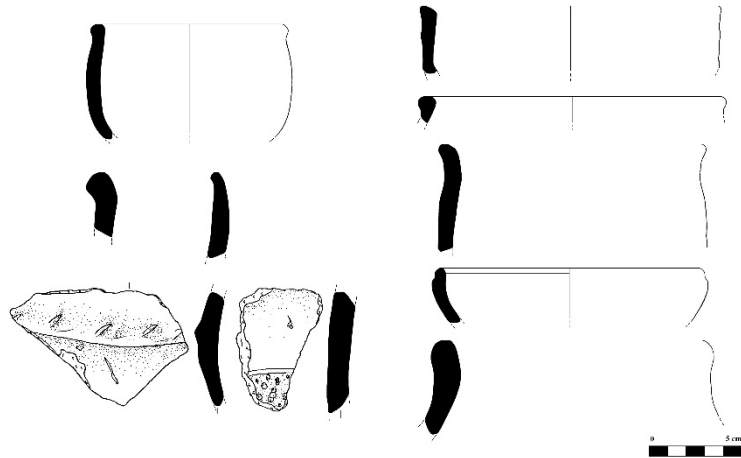
Çizim 6: Kasımıntığı Kalesi

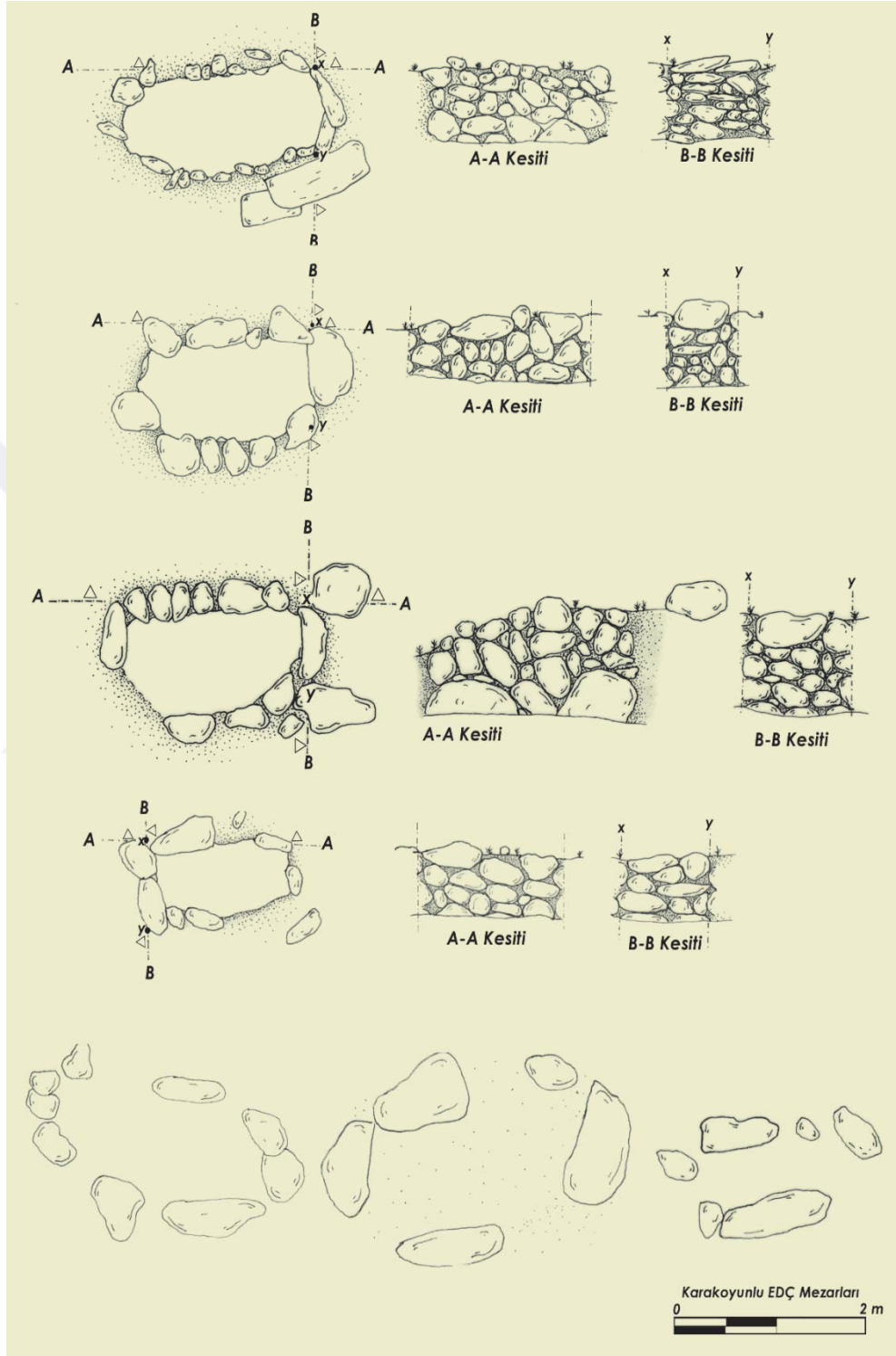
Çizim 7: Kurt Bucağı Kurganları I

Çizim 8: Yazlık Kalesi

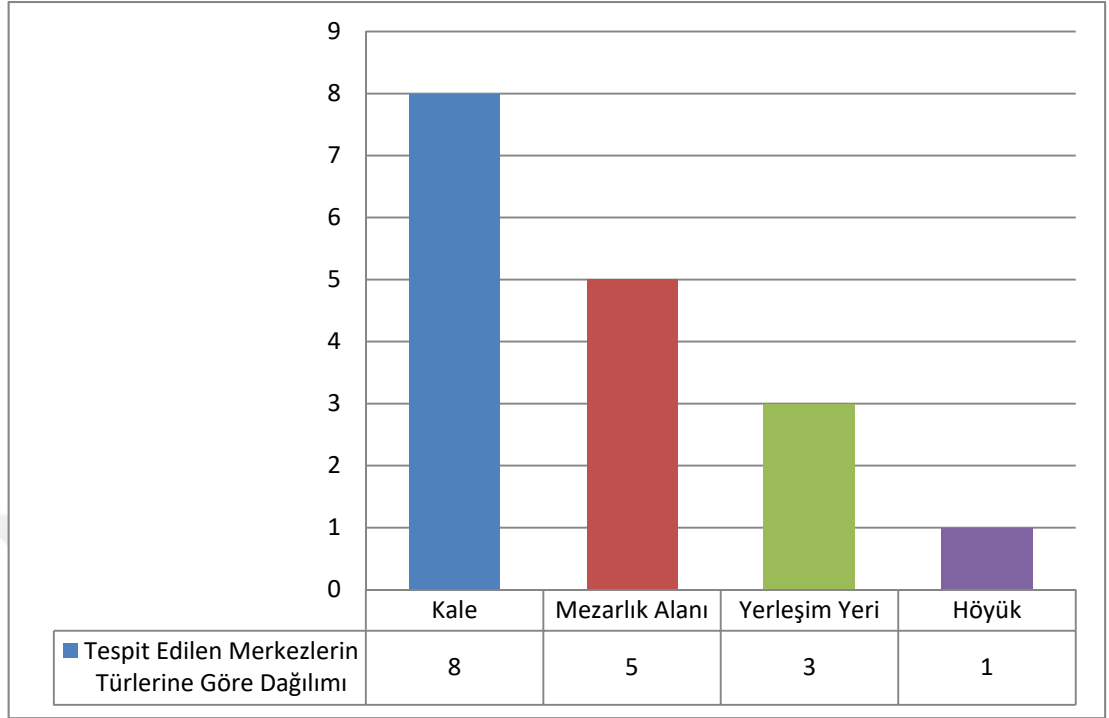

Çizim 9: Yazlık Yamaç Yerleşmesi

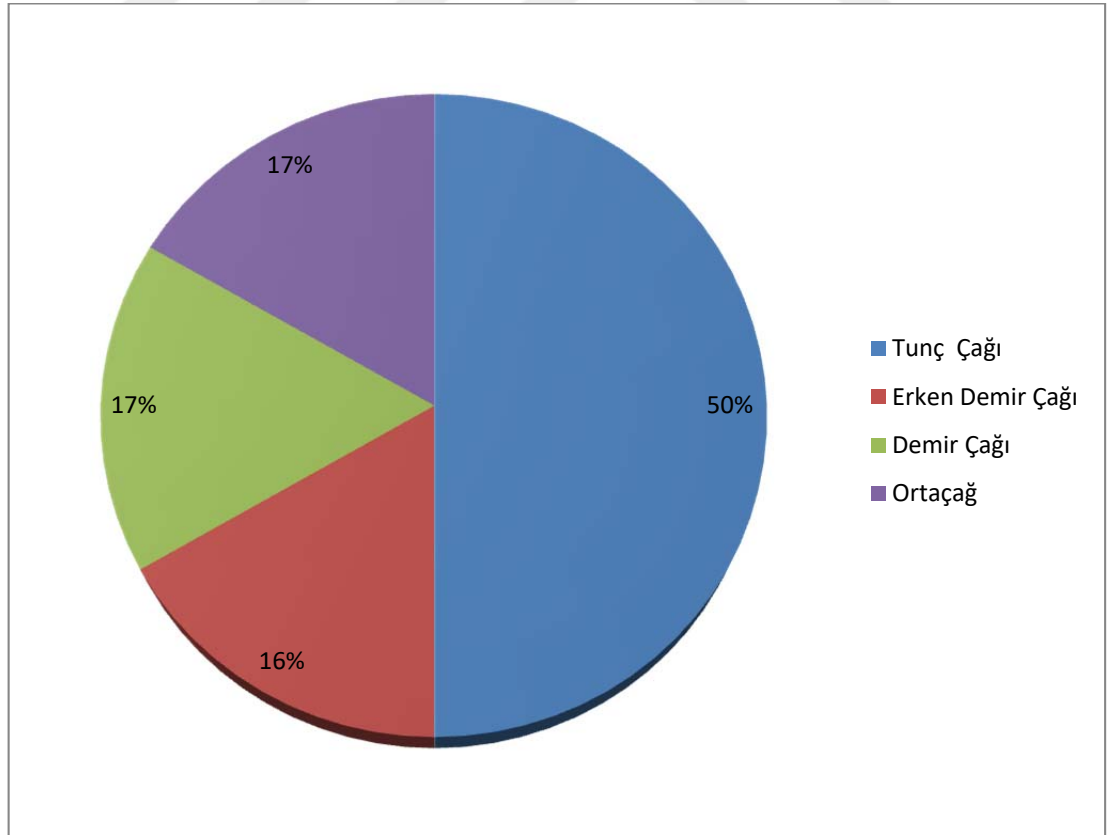

Çizim 10: Karakoyunlu Kalesi Erken Demir Çağı Mezarları

Tablolar

Tablo 1: Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Tablo 2: Tespit Edilen Merkezlerin İnşa Dönemlerine Göre Dağılımı

Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Tunç Çağı	Erken Demir	Demir Çağı	Orta çağ
Aşağı Aktaş Kalesi I	Iğdır	Karakoyunlu	Kale	•	•	•	
Aşağı Aktaş Kalesi II	Iğdır	Karakoyunlu	Kale	•	•	•	
Aktaş Mezarlık Alanı	Iğdır	Karakoyunlu	Mezarlık	-	-	-	-
Bulakbaşı Kalesi I	Iğdır	Karakoyunlu	Kale		•	•	•
Bulakbaşı Kalesi II	Iğdır	Karakoyunlu	Kale	•		•	
Bulakbaşı Vadi Yerleşmesi	Iğdır	Karakoyunlu	Yerleşme	•		•	
Gökçeli Höyük	Iğdır	Karakoyunlu	Höyük	•			
Karakoyunlu Kalesi	Iğdır	Karakoyunlu	Kale	•		•	•
Karakoyunlu Yerleşmesi ve Mezarlık Alanı	Iğdır	Karakoyunlu	Yerleşme Mezarlık				•
Karakirre Mezarlık Alanı	Iğdır	Karakoyunlu	Mezarlık				•
Kasımıntığı Kalesi	Iğdır	Karakoyunlu	Kale	•	•	•	•
Kurt Bucağı Kurganları I	Iğdır	Karakoyunlu	Kurgan			•	•
Kurt Bucağı Kurganları II	Iğdır	Karakoyunlu	Kurgan			•	•
Örgülütepe Kalesi	Iğdır	Karakoyunlu	Kale		•		•
Yakupyeri Kurganı	Iğdır	Karakoyunlu	Kurgan	-	-	-	-
Yazlık Kalesi	Iğdır	Karakoyunlu	Kale			•	•
Yazlık Yamaç Yerleşmesi	Iğdır	Karakoyunlu	Yerleşme	•	•	•	•

Tablo 3: Merkezlerin İskân Dönemlerine Göre Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Muhammed Emre BALCI
Doğum Yeri	Kars/Merkez
Doğum Tarihi	11.08.1994

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat
Bölüm	Tarih

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (....) YÖKDİL (....) TOEFL (....)
.....	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması Projesi (2017) Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması Projesi (2018) Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması Projesi (2019)

İLETİŞİM

Adres	Kafkas Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü
E-mail	muhammedemrebalci@hotmail.com